

चांदोबा

फेब्रुवारी १९९७

विशेष समाचार

सर्वांना अन्नपुरवठा

नोव्हेंबर महिन्यात इटालीची राजधानी रोम येथे विश्व आहार महासभेचे आयोजन केले गेले. या सभेत जवळ जवळ १९० राष्ट्रांनी भाग घेतला. चाळीस देशांतून त्या त्या देशचे अध्यक्ष हजर राहिले. आणखी चाळीस देशांतून त्या त्या देशच्या प्रधानमन्त्र्यांनी हजेरी लावली. इतर देशांतून त्या त्या देशच्या प्रतिनिधींनी या सभेत भाग घेतला.

जितकेजण सभेस अुपस्थित होते, त्या सर्वांचे एकमत होते की, संपूर्ण जगात कोणी अुपाशी राहू नये. या विषयाबद्दल अर्थात् कोणाचेच दुमत नव्हते, पण याबाबत मात्र त्यांच्यात मतभिन्नता होती की हे कधी शक्य होईल? भारताचे प्रधानमन्त्री श्री. देवेगौडा यानी आपने विचार मांडताना अशी इच्छा प्रकट केली की, सन् २००० त्या जानेवारीपर्यन्त हे काम पूर्ण व्हावे-जगात कोणीही यापुढे अुपाशी राहू नये. त्यांनी जगातील सर्व नेत्यांना विनन्ती केली की, येत्या तीन वर्षात या भूक-प्रश्नाचे निर्मूलन व्हावे.

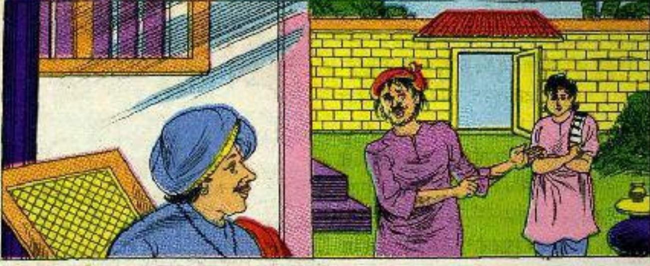
भुकेच्या वेदनेपासून स्वत:चा बचाव करणे हा प्रत्येकाचा प्राथमिक हक्क आहे. रोममधील सभेने या मुद्याला दुजोरा दिला. जगात सध्या ऐंशी करोड जनता अुपाशी असते. या सभेने घोषणा दिली की येत्या वीस वर्षात ही संख्या अर्ध्यावर यावी. वीस वर्षांपूर्वी जी सभा घेतली गेली त्यातही जवळपास असाच ठराव केला होता. तरीही भुकेचा प्रश्न मिटला नाहीच. नेहमीच भुकेने लोक मरत असतात, हे कटु सत्य कोणी विसरु शकणार नाही. समजा, या ठरावाप्रमाणे जर निम्म्या संख्येची भूक भागली, तरी बाकीच्या ४० कोटी जनतेची भूक कधी भागणार? या प्रश्नाचे अुत्तर मिळणार नसेल, तर यापरती विटंबना ती काय? अन्न कमी का पडते? या प्रश्नाची अनेक अुत्तरे आहेत, कित्येक कारणे आहेत. जरुर तितके पीक न होणे, असलेले पीक सर्वांपर्यन्त न पोचणे ही मुख्य कारणे म्हणता येतील. वाढती लोकसंख्या, हे ही एक प्रमुख कारण आहेच.

आपल्या देशात सरकार रेशनिंग दुकानांद्वारा जनतेला वाजवी किमतीत धान्य पुरवठा करत असते. याद्वारे 'आर्थिक क्षेत्रात मागास लोकांना मदत करणे' हा मुख्य अुद्देश आहे. पण सर्वांना हे बरोबर माहीत आहे की या धान्य-पुरवठ्-याचे प्रमाण कमी आहे, बलहीन वर्गाच्या लोकांची गरज या प्रकारे पूर्ण होत नाहीय.

असे ही म्हणता येईल की 'पुरवठ्याचा योग्य अुपयोग न होणे' हाही प्रमाण कमी असण्याचे कारण असू शकते. असेही पहाण्यात आहे की, काही देशात-जिथे पीक दिवसेंदिवस जास्त येत आहे तिथे-हे पदार्थ समुद्रात फेकून दिले जात आहेत. जास्त किंमत मिळवण्यासाठी ते असे करत असतात. यांत त्यांचा केवळ व्यापारी दृष्टिकोण व स्वार्थ आहे.

आता रोममधील सभेच्या ठरावाचा विचार करावा तर, हे स्वच्छ ध्यानात येते की, ठराव हा केवळ ठरावच आहे. कोणत्याही देशावर ते दबाव आणू शकत नाहीत. म्हणून जगातील सर्व लोकांचे एकत्रित प्रयत्नही आवश्यक आहेत. यासाठी आपण सर्वांनी स्वत:ला एक सूत्रात बांधून घेणे आवश्यक आहे. हे लक्ष्य साधण्यासाठी आपण अन्न-पदार्थांचा दुरुपयोग न करता भुकेल्यांना यथाशक्ती मदत करायला हवी.

तांब्याच्या घड्यातलं भूत

सीताराम पक्का दारुड्या होता. आपलं शेत, घर वगैरे त्यानं दारुपायी केंव्हाच फुंकून टाकलं. बरोबर उपाय न करता आल्यानं त्याची बायको आजारात मरून गेली. इतकं सारं पुरेसं नव्हतं म्हणून की काय, त्यानं आपल्या एकुलत्या एक मुलाला-राजालाही चमनला विकून टाकलं. चमन त्याला दारु खरीदण्यासाठी पैसे देत असे.

असेच दिवस जाता जाता एक दिवस सीताराम मरून गेला. बापाच्या अग्निसंस्कारनंतर राजा चमनला म्हणाला, ''मालक, इतके दिवस आपण मला जी मदत करत राहिलात, ती मी कधीच विसरू शकणार नाही. याच गांवात माझे आई-बाप दोघेही मरून गेले. मी अनाथ झालोय. आता मला इथं रहावंसं वाटत नाही, मला कोणी ओळखत नाही, अशा गावी जाऊन राहीन म्हणतो मी! इथून निघून गेलो म्हणजेच शान्ती मिळेल मला!''

त्याला सहानुभूती दाखवत चमन म्हणाला, ''मला कळल्या तुझ्या मनच्या वेदना! पण माझी परिस्थितीही जाणून घे तू. तुझ्या बापानं दारुपायी आपली सारी इस्टेट विकली. नंतरचा त्याचा सारा खर्च मीच सोसलाय. मी किती खर्च केलाय, हे माहीत आहेच तुला.''

''मग बोला, आता मला काय करायला हवं?'' राजानं विचारलं.

''सीतारामनं 'गुलाम' म्हणून तुला माझ्या हाती सोपवलंय. पण तरीही मी तुला 'गुलाम' मानायला तयार नाही. मी तसला व्यवहार नाही करणार तुझ्याशी. दोन्ही वेळा खायला घालीन तुला! तुला हे कबूल नसेल, तर माझी तीन कामं कर अन् माझ्या गुलामीतून कायमचा मुक्त हो.''

हे उत्तर ऐकून राजाने चमनला ती तीन कामं कसली म्हणून विचारलं.

गावाच्या सरहद्दी जवळ चमनची चार एकर जमीन होती. तिच्यात काहीच पीक येणं शक्य नसल्यानं ती खरीदायलाही कोणी तयार नव्हतं. आता राजाचं पहिलं काम होतं-ते म्हणजे ते शेत सुपीक करणं!

''पण ज्या शेतात काहीच उगवत नाही, ते मी तरी सुपीक कसं करु? असलं काम सांगणं बरं दिसतं का तुम्हाला?'' राजानं विचारलं.

''कष्ट करायचे म्हटलं, तर कोणतंच काम असाध्य नसतं राजा! कसलीही जमीन कष्टानं सुपीक करता येते. तुला स्वातन्त्र्य हवं असलं तर मेहनत करायलाच हवी, आता निर्णय घेणं तुझ्या हाती आहे.'' चमन बोलला.

राजानं ते काम हाती घेतलं अन् ती ओसाड जमीन सुपीक करायच्या कामाला लागला. खूप कष्ट केले. एक दिवस खणता खणता 'खण्ण' आवाज आला. आश्चर्य वाटून त्यानं तिथे आणखी खोल खणलं अन् त्याला आत एक तांब्याचा घडा मिळाला! त्याचं झाकण उघडताच त्यातून धूर निघाला अन् पहाता पहाता धुरानं भुताचा आकार घेतला! भूत विचारू लागलं, ''बोल, काय हवं तुला? तुझी कुठलीही इच्छा पुरी करीन मी!''

चकित होत राजानं विचारलं, ''कोण आहेस तू? माझी इच्छा पुरी करायचं तुला काय कारण?''

''मी या घड्यातलं भूत आहे. या घड्यात अजब शक्ती आहेत. त्यांच्या मदतीनं भल्या माणसांना मदत करणं हे माझं कर्तव्य आहे.'' भूत म्हणालं. जास्तच आश्चर्यानं राजानं विचारलं, ''पण मी भला माणूस आहे, असं तुला कसं समजलं?''

''मी सांगितलं ना, की या घड्यात अजब शक्ती आहेत? भल्या माणसानं याला स्पर्श करताच मला प्रेरणा मिळते.'' भूत बोललं.

''पण या घड्यात कसा काय शिरलास तू?'' राजानं विचारलं.

सुधा नरवणे

MR-F-2

"त्याच्याशी तुला काय करायचंय ? माझी मदत मिळव, अन् सुखानं जग ना !" भुतानं सल्ला दिला.

क्षणभर विचार करून राजा म्हणाला, "मग ऐक तर. मी एक गुलाम आहे, स्वातन्त्र्य मिळवण्यासाठी धडपडतोय, तऱ्हेतऱ्हेचे कष्ट झेलतोय. मला तर वाटतंय की तूही या तांब्याच्या घड्याचा गुलाम आहेस. होय ना ? मग स्वतःचे कष्ट दूर करण्यासाठी दुसऱ्या एका गुलामाला त्रास देणं बरं नाही वाटत मला ! पाप होईल ते !"

"तू तर खरंच चांगला माणूस आहेस. मी एक गोष्ट सांगतो तुला. ऐक नीट." भूत गोष्ट सांगू लागलं -

खूप पूर्वी शीतलपुरमधे दुर्जय नावाचा व्यापारी होता. फार दुष्ट अन् स्वार्थी होता तो. आपल्या भावांची इस्टेट हडपून त्यानं त्यांना घराबाहेर काढलं. चांगल्या विश्वासू अशा गोपी नावाच्या मित्रालाही फसवून त्याला पार कंगाल बनवलं त्यानं.

नंतर बिचारा गोपी जंगलात जाऊन घोर तपस्या करू लागला. फलस्वरूप त्याला दिव्य शक्ति प्राप्त झाल्या. गावात परत येऊन तो दुर्जयला म्हणाला, "तू फार पापं केलीस दुर्जय ! त्यांतून मुक्त व्हायचा मार्ग सांगतो मी. पण त्यापूर्वी आपलं सर्वस्व गरीबांना वाटून टाक."

त्याच्या सांगण्याप्रमाणे वागायचं दुर्जयनं कबूल केलं. पण प्रत्यक्षात संपत्ती आपल्या ओळखीच्या लोकांच्या हवाली करत त्यांना म्हणाला, "मी मागेन तेंव्हा सगळं परत द्या मला."

गोपीने दुर्जयसमोर एक तांब्याचा घडा ठेवत म्हटलं, "काही अद्भुत शक्तींनी युक्त असा हा घडा आहे. पवित्र मनानं याला स्पर्श केलास तर तुझी सर्व पापं धुऊन जातील. मग आपण दोघं जंगलात जाऊन आपलं उर्वरित आयुष्य घालवू."

घड्यात कसकसल्या शक्ती आहेत याबद्दल दुर्जयनं गोपीकडून जाणून घेतलं, अन् तो म्हणाला, "मला मुळीच जंगलाबिंगलात जायचं नाहीय. मुकाट्यानं घडा माझ्या हवाली करून चालू लाग."

गोपीनं हे मान्य केलं नाही, तेंव्हा दुर्जयनं जबरदस्तीनं तो घ्यायचा प्रयत्न केला. अन् बास ! एका भुतात परिवर्तित होऊन त्यानं त्या घड्यात प्रवेश केला !

खोल श्वास घेत गोपी म्हणाला, "मित्र म्हणून तुला मदतच करायची इच्छा होती माझी, तुझा उद्धार केला असता मी, पण आता स्पष्ट झालं, की तुझ्या नशिबी लिहिलेलंच तुला मिळालं. आता तुला मी जमिनीत गाडतो. ज्या दिवशी तुझ्या मनात सद्बुद्धिची जागृती होईल, त्या दिवशी तुला एक भला माणूस भेटेल. त्याला तू मदत कर, म्हणजे तुझी पापं नष्ट होऊन तुला मोक्ष मिळेल.

तांब्याच्या घड्यात अडकलेला दुर्जय बरीच वर्षं घड्यात राहूनही गोपीला शिव्या देत राहिला. जवळ जवळ शंभर वर्षं तो घड्यात राहिला. नुकताच त्याला पश्चात्ताप वाटू लागला, एखाद्या भल्या माणसाला मदत करणं हे आपलं कर्तव्य आहे असं वाटू लागलं.

"हां, आता कळलं की तूच तो दुर्जय. मग माझीही कहाणी ऐक." असे म्हणून राजानेही त्याला आपली सारी हकिकत सांगितली.

भूत ताबडतोब म्हणालं, "माझ्या शक्तींमुळे कोणतीही अशक्य गोष्ट शक्य होते. ही ओसाड जमीन सुपीक बनवणं, हा तर माझ्या हातचा मळच !" अन् ते काही मन्त्र म्हणू लागलं, थोड्याच वेळात शेत हिरवं दिसू लागलं !

राजानं विचारलं, "बोल, आता काय करू मी ?"

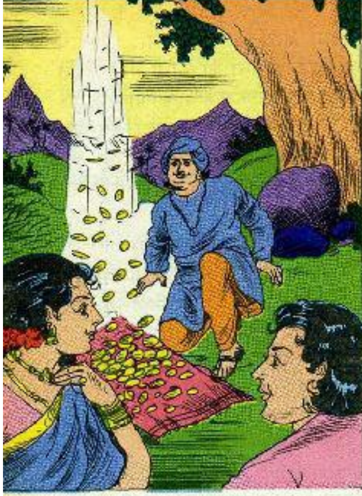
"माझ्या बाबत आपल्या मालकाला काही बोलू नकोस. मी आता घड्यात परत जातो, तू जाऊन त्याला बाकीची दोन कामं विचारून ये." भुतानं सांगितलं.

चमनकडे जाऊन राजानं त्याला शेत सुपीक बनल्याचं सांगितलं. ते ऐकून त्याला आश्चर्यच वाटलं.

हा अजब प्रकार पहायला तो स्वतःच निघाला. बरोबर त्याची मुलगी शारदाही निघाली. तिथे पोचल्यावर हिरवंगार शेत पाहून दोघंही आश्चर्यचकीत झाली !

राजानं विचारलं, "आता सांगा, आणखी

दोन कामं कोणती ?''

''तू कोणी सामान्य माणूस नव्हेस. तुझ्यात नक्कीच अद्‌भुत् शक्ती असली पाहिजे. नाहींतर हे कसं शक्य झालं असतं ?'' असं म्हणून अंगावरचं उपरणं खाली अंथरत चमन म्हणाला, ''हे उपरणं मोहोरांनी भरून दे मला.''

राजा भुताला भेटायला जायच्या विचारात होता; इतक्यात उपरण्यावर मोहोरांचा पाऊस पडू लागला. चमन आश्चर्यानं पहातच राहिला.

राजानं विचारलं, ''हं, आता आपलं शेवटचं तिसरं कामही सांगून टाका ना !''

चमन काही बोलणार, इतक्यात शारदा मधेच म्हणाली, ''तू लग्न कर माझ्याशी !''

''मी करीन लग्न, पण प्रथम मला स्वातन्त्र्य हवं.'' असं म्हणत राजानं चमनकडे पाहिलं.

तीक्ष्ण दृष्टीनं त्याच्याकडे पहात चमन म्हणाला, ''हं, थोडीफार जादू येऊ लागली, तर माझा जावई बनायचं स्वप्न पाहू लागलांस होय ? तू गुलाम आहेस अजून, हे विसरू नकोस. माझ्या अज्ञानी मुलीचं बोलणं निरर्थक आहे. आता मी आपले तिसरं काम सांगतो तुला, ऐक नीट कान उघडे ठेवून !''

राजा शान्तपणे म्हणाला, ''ठीक आहे, सांगा काय ते.''

''माझी इच्छा आहे, की तुझ्यासारखा गुलाम आयुष्यभर आपल्या जवळच असावा. अन् त्यानं माझी सेवा करावी. वाटलं तू स्वतःच रहा माझ्याकडे, किंवा दुसऱ्या कुणाची व्यवस्था करू शकतोस तू.'' चमननं आपली तिसरं कामही सांगून टाकलं.

त्याचं बोलणं ऐकून राजाला चांगलं कळून चुकलं की, तो एक नंबरचा ठक अन् कपटी माणूस आहे. आपली गुलामगिरीतून सुटका होऊ शकणार नसल्यानं तो निराश झाला. पण अचानक त्याला एक उपाय सुचला तो चमनला म्हणाला, ''मालक, तुम्हाला एक गुलाम हवा, असंच ना ? 'तुम्हांला' चा अर्थ असा की ज्यात प्राण आहे अशा 'चमनच्या शरीराला'.

चमन 'हो' म्हणाला, ''ठीक, मग तसंच होईल. तुमच्यासाठी एका गुलामाची व्यवस्था झाली की मला स्वतन्त्र करावं लागेल तुम्हाला. शारदाशी माझं लग्न करून द्यावं लागेल. अट मान्य आहे ना ?''

चमननं अट कबूल केली.

शारदाला वाटलं की, आता आपलं लग्न झालंच, ती लाजून तिथून पळून गेली.

राजा मालकाला म्हणाला, ''थांबा जरा, क्षणभरात सगळी व्यवस्था करतो.''

चमन तिथेच खाली बसून मोहोरा मोजू लागला.

राजाने जाऊन भुताला घडलेली सर्व हकिकत सांगितली अन् म्हणाला, ''हा चमन एक नंबरचा धूर्त आहे. 'मनुष्य' म्हणून जगण्याच्या लायकीचा नाहीय. त्याला तसा अधिकारच उरला नाहीय. तू आपली पापं धुवून टाकून भला माणूस बनला आहेस. आता तुम्ही दोघं आपापली स्थानं बदला.

चमनचा आत्मा भूत बनून या घड्यात बन्दिस्त होईल, अन् तू त्याच्या शरीरात प्रवेश करशील. भला माणूस बनून आपलं पुढलं आयुष्य घालव. यामुळं तुला अन् मलाही स्वातन्त्र्य मिळेल.''

राजाच्या अकलेची तारीफ करून दुर्जयनं त्याच्या सांगण्याप्रमाणे सर्व केलं. नन्तर राजा चमनला म्हणाला, ''मालक, जिवन्त चमनचं शरीर मी भुताला गुलाम म्हणून देऊन टाकत आहे. याचा अर्थ असा की, मी तुमचे तिसरं कामही पूर्ण केलंय. आता मला स्वतन्त्र करून टाका.''

तोपर्यन्त चमनचा आत्मा घड्यात बन्द झाला, बाहेर निघता येईना म्हणून तो आतल्या आत तडफडू लागला, चमन रूपधारी दुर्जय त्याच्या आत्म्याला म्हणाला, ''स्वार्थ मर्यादेबाहेर पोचला की त्याची अशी स्थिति होते. हे स्वार्थी लोक आपल्याच पायावर कुऱ्हाड पाडून घेतात अन् स्वतःच स्वतःच्या विनाशाला कारण बनतात. तुला गुलाम हवा होता, अन् स्वतःच गुलाम बनलास बघ. पण तुझ्यासारख्या गुलामाशी मला काहीच देणं-घेणं नाहीय. म्हणून या घड्यासह तुला मी जमिनीत गाडतो. माझ्या अन् तुझ्यासारख्यांना सन्मार्गाला लावण्यासाठी च गोपीनं हा घडा निर्माण केलाय. आता त्याचा उद्देश सफल झालाय. जमेल तितक्या लवकर तूही भला माणूस बनायचा प्रयत्न कर.''

तांब्याचा घडा जमिनीत पुरल्यावर राजा अन् दुर्जय घरी पोचले. राजा आणि शारदेचं लग्न झालं. यानन्तर थोड्याच दिवसात दुर्जय मरून गेला.

स्वतः सुखी जीवन घालवत राजानं इतरांनाही सन्मार्ग दाखवला. त्यामुळे पुन्हा तांब्याच्या घड्यातल्या भुताला भेटायची संधी कुणालाच मिळाली नाही.

पण जमिनीत गाडलेलं भूत मात्र आणखी एका चमनची वाट पहात राहिलं.

चारी मुंड्या चीत

नदी-किनारीच वसलेल्या परेल गावातील शेतकऱ्यांमधे रामनारायण हा बऱ्यापैकी धनवान शेतकरी. पण तो अपेक्षाकृत काहीसा अधिकच कंजूष होता. एक दिवस त्याच्या घरातल्या धान्याची पोती ठेवायच्या खोलीत साप शिरला. एका नोकराने ते पाहून मालकाला सांगितले. उलट त्याच्यावरच चिडत रामनारायण ओरडला, ''नुसता सांगायला काय आलास? जा, जा लवकर; अन् काठीनं मारून बाहेर फेकून दे त्याला!''

''पण मालक! तो साधासुधा साप नाहीय. गव्हाळ रंगाचा अत्यंत विषारी साप आहे तो ! त्याला मारणं माझ्याच्यानं नाही जमणार. म्हणत असाल तर त्या गारुड्याला - सावळ्याला बोलावून आणतो मी!''

रामनारायणने इशाऱ्याने संमती सुचवली. सावळ्याने येऊन पोत्यांच्या मधेच लपलेल्या सापाला बाहेर काढून टोपलीत बंद केला अन् दहा रुपये मागितले.

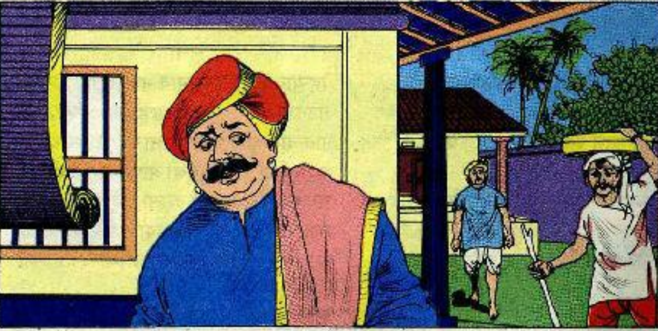
मागणी ऐकताच रागाने लाल होत रामनारायण म्हणाला, ''अरे साप पकडायला तर तुला पुरी दहा मिनिटंही लागली नाहीत. एकेका मिनिटाचा एकेक रुपया मागतोस होय?''

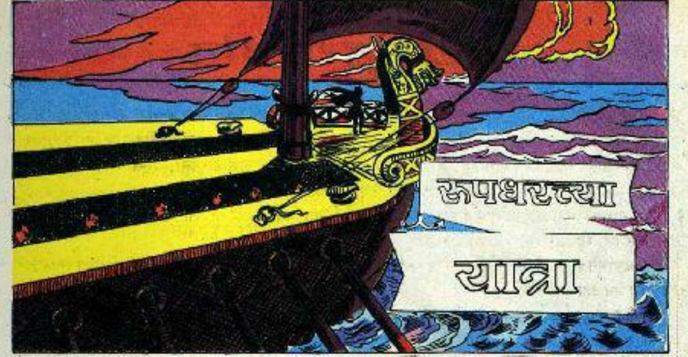
''ठीक आहे; मग ठेवा सापाला आपल्याजवळच!'' असे म्हणत गारुड्याने टोपलीतला साप काढून पुन्हा बाहेर सोडून दिला. तो पुन्हा पोत्यांमधल्या सापटीत दडून बसला.

ते पाहून रामनारायण घाबरून म्हणाला, ''अरे बाबा घे दहा रुपये, पण सापाला बाहेर काढ अगोदर !''

आता शांतपणे सावळ्या म्हणाला, ''सापाला एकदा पकडायचे दहा रुपये मागितले होते मी! आता पुन्हा पकडायचा असेल तर एकूण वीस रुपये द्यावे लागतील. कबूल असेल तर आत्ता पकडतो पहा!'' रामनारायणला तर आता चारी मुंड्या चीत झाल्यासारखेच वाटले.

पुन्हा दुसऱ्यांदा साप पकडल्यावर गारुड्याच्या हातावर वीस रुपये ठेवत हेव्याने रामनारायण म्हणाला, ''अरे वा! असा मिनिटाला एक रुपया कमवायला लागलास, तर गावच्या सर्व शेतकऱ्यांपेक्षा तूच जास्त पैसेवाला बनशील बघ!''

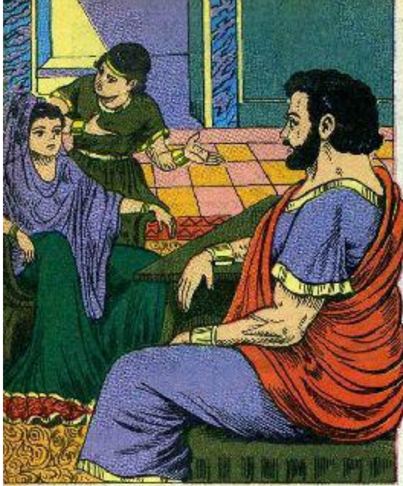

१८

रूपधरचे ध्येय पूर्ण झाले. आपल्या पत्नीशी विवाह करण्याच्या उद्देशाने तेथेच तळ देऊन राहिलेल्या सर्व राजकुमारांना त्याने व धीरमतीने मिळून यमसदनाला पाठवले. आपले हे ध्येय साधण्यासाठी रूपधर केवळ आपल्याच बळावर विसंबला नाही. आपल्या बुद्धीचा - युक्तीचाही त्याने वापर केला. देवदेवताही त्या दिवशी त्याच्याच पक्षाला सहायक होते. परन्तु केवळ एवढ्यानेच त्याच्या सर्व अडचणी संपल्या नाहीत) -ह्यनंतर

हे सर्व चालू असताना पद्ममुखी झोपलेली होती. बहुकीर्ती तिच्या खोलीत जाऊन म्हणाली, ''मग ऊठ, ऊठ ! आता किती झोपणार ? तुझा पति आला सुद्धा बघ ! सर्व दुष्टांना त्यानं मारून टाकलंय. तुझे चांगले दिवस परत आले ग बाई !'' बडबडत तिने पद्ममुखीला उठवले.

प्रथम पद्ममुखीचा विश्वास बसेना ! शंका घेतच ती उठली अन् म्हणाली, ''देवाची लीला अगाध असते ! ज्यानं त्या दुष्टांना मारलं, त्या माणसाला जाऊन पाहूया, चल.'' म्हातारीला बरोबर घेऊन ती खाली आली अन् रूपधरसमोरच्या खुर्चीवर बसली. तिच्या चेहऱ्यावर कसलाच भाव नव्हता. रूपधरला वाटते होते की, ती खूप खूश होईल, आपल्याशी आनन्दाने बोलेल. पण तिला गप्प पाहून त्याला आश्चर्य वाटले. पद्ममुखी आपल्याशी अशी का वागतेय, हेच कळेना त्याला ! ती आपल्यावर प्राणापेक्षा प्रेम करते, हे त्याला ठाऊक होते. त्या दुष्ट राजकुमारांपासून स्वतःला

वाचवण्यासाठीच तिने आजपर्यंत अनेक बहाणे केले अन् आज आपल्यालाही दूर ठेवू पहात आहे!

"आई! अग तू माणूस आहेस की दगड? बाबांशी काही न बोलता गप्प कशी तू?" धीरमती कळवळून बोलला.

"काय बोलू बेटे! माझं हृदय तर अगदी शुष्क होऊन गेलंय. हे तुझे पिता असतील, तर खरंच सांगते-मी यांना अजून ओळखलंच नाहीय. या घरात अशा काही गुप्त गोष्टी आहेत, की ज्या फक्त आम्हा दोघांनाच माहीत आहेत." पद्ममुखी बोलली.

रूपधर आपल्या मुलाला म्हणाला, "तुझ्या आईला त्रास नको देऊ बेटे! तिनं माझी परीक्षा घ्यावी. मग ती सहज ओळखेल मला. अंगल्यावरच्या या चिंध्या पाहून 'मी दुसराच कोणी आहे' असं वाटत असेल तिला, आपण आपलं कर्तव्य विसरू नये. आम्ही इथाकातल्या प्रमुख युवकांना मारून टाकलंय ही गोष्ट लक्षात ठेव. माझं बोलणं ऐक नीट. आधी स्नानं करून आपण चांगले कपडे घालूया अन् नृत्य-संगीत सुरु करूया. लोकांना वाटेल की आत विवाह समारंभ चालू आहे. सर्वजण मेलेले आहेत हे इतक्यात कुणाला कळू नये. या मधल्या वेळात आपण शहर सोडून जंगलात निघून जाऊ." रूपधरने उपाय सुचवला.

रूपधरच्या सांगण्यावरून सर्वांनी स्नाने केली. चांगली वस्त्रे नेसली, आभूषणे ल्यायली अन् नाच सुरु केला. संगीत चालू होतेच. बाहेर फिरणाऱ्या लोकांना वाटले, "छान झालं! इतक्या दिवसांनी तरी या घरवालीने लग्नाचा निर्णय घेतलेला दिसतोय! युद्धाला गेलेल्या नवऱ्याची आणखी वाट पाहू शकली नसावी."

रूपधरनेही तेलाने खूप मालीश करून स्नान केले. आता तो एक निराळाच माणूस दिसू लागला. "कशी बायको आहेस तू! वीस वर्षांनी परत आलेल्या नवऱ्याशी, दुसरी कुणी बायको किती प्रेमानं बोलली असती, त्याचा कित्ती आदरसत्कार केला असता." पद्ममुखीला असे बोलून तो म्हातारीला म्हणाला, "आजी, माझं अंथरूण तयार कर. झोपतो मी जरासा."

पद्ममुखी पटकन् म्हणाली, "आजी, यांचा पलंग इकडे उचलून आण. त्याच्यावर कांबळं अन् कातडी अंथर."

हे ऐकताच रूपधर जास्त नाराज होत म्हणाला, "माझा पलंग कोणी उचलून कुठे नेऊन ठेवला? तो तर उचलताच येत नसे!"

या पलंगाचे एक रहस्य होते, घर

करके पिता की बढ़ायी संपत्ति व सुस्थिर रूप से स्थापित शांति की बड़ी ही दक्षता से रक्षा की बिंदुसार ने। मुख्य परगणों के प्रधान नगर बने तक्षशिला, उज्जयिनी।

बिंदुसार के शासन-काल में, राजधानी पाटलीपुत्र में एक दिन एक ब्राह्मण आया। उस ब्राह्मण के साथ एक सुंदर युवती भी थी। वह उसकी पुत्री थी। राजभवन के सिंहद्वार पर पहुँचने के बाद उस ब्राह्मण ने प्रहरियों से कहा कि मैं राजा का दर्शन करना चाहता हूँ।

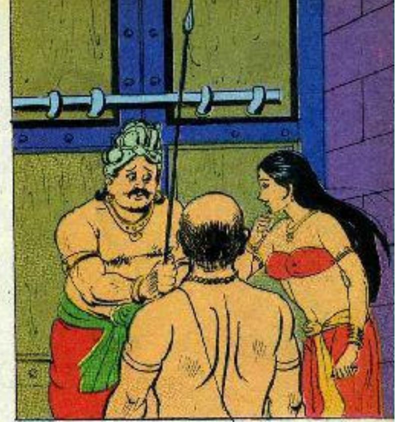
प्रहरियों ने ब्राह्मण को नख से शिख तक देखा और कहा "आप किस राज्य के महाराजा हैं? यह महारानी कौन है? स्वयं राजा को ही क्या इनका स्वागत करना होगा?" कहकर उसकी हँसी उड़ायी।

ब्राह्मण ने सविनय कहा "महाशयो, मैं ग्रामीण हूँ। महाराज से मुझे तुरंत मिलना है। दया करके मेरी सहायता कीजिये। अब मेरी सहायता करेंगे तो भविष्य में आपका शुभ होगा।" धीरे-धीरे उसने विनती की।

ब्राह्मण की बातें सुनकर प्रहरी सोच में पड़ गये। उसके बगल में खड़ी युवती देखने में अति सुंदर व गंभीर है। प्रहरियों का सरदार ब्राह्मण के पास आया और पूछा कि आप महाराज से क्यों मिलना चाहते हैं?

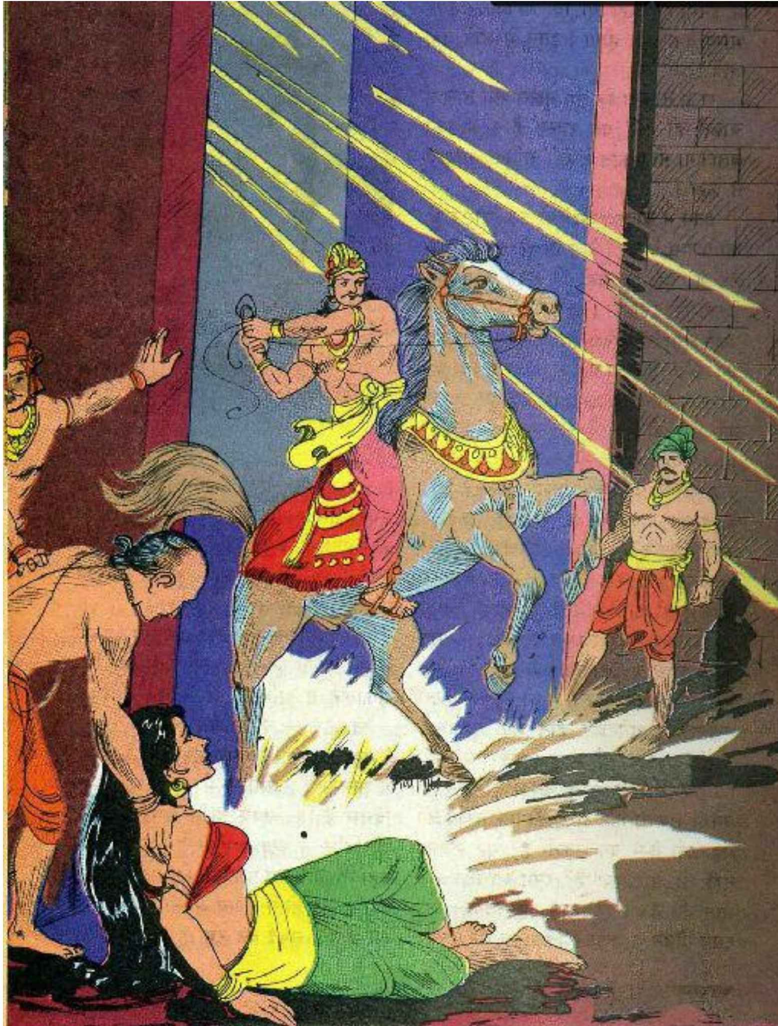
"यह अति रहस्य-भरी बात है। केवल महाराज को ही सुना सकता हूँ" ब्राह्मण ने कहा।

सरदार ने कहा "राजा से क्यों मिलना चाहते हो, किस उद्देश्य से मिलना चाहते हो, यह राज़ राजा से मिलने के पहले मंत्री को बताना होगा।"

ब्राह्मण कुछ बताने ही जा रहा था कि इतने में अंदर से घोड़े की टापों की ध्वनि सुनायी पड़ी। स्पष्ट है कि घोड़े पर बैठकर राजभवन से कोई आ रहा है।

'हटो, हटो' कहकर चिल्लाने लगे प्रहरी। एक प्रहरी ने ब्राह्मण को पीछे ढकेल दिया। वह अपनी बेटी पर जा गिरा, जिससे वह युवती ज़मीन पर गिर गयी। तभी वहाँ आये हुए बिंदुसार ने अपने घोड़े की लगाम खींची और उसे आगे बढ़ने से रोक लिया। प्रहरियों ने राजा को प्रणाम किया। उनपर नाराज़ होते हुए राजा ने तब नीचे गिरे हुए ब्राह्मण व युवती को देखा। ब्राह्मण धीरे-धीरे उठा और काँपते हुए स्वर में कहा "महाप्रभु, इसमें इन सिपाहियों की कोई ग़लती नहीं है।

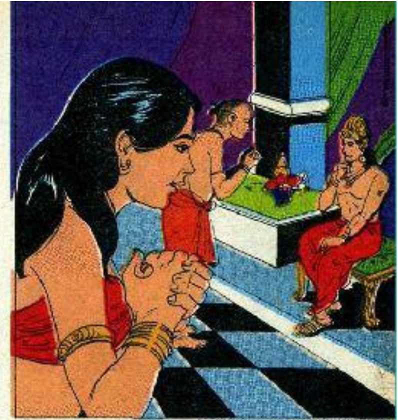

मैं इनसे पूछ रहा था कि आपका दर्शन-भाग्य कैसे प्राप्त होगा। इतने में आप यहाँ आये।"

राजा ने पूछा कि तुम मुझसे क्यों मिलना चाहते हो ? "यह रहस्य है। आपको बताऊंगा भी एकांत में ही" सविनय ब्राह्मण ने कहा।

इतने में ब्राह्मण की पुत्री उठी और राजा को प्रणाम किया। केश बिखरे हुए थे, वस्त्र गंदे थे, पर वह बड़ी ही सुंदर व मनोहर दिखायी दे रही थी। राजा जब उसे एकटक देखने लगा तो शर्म के मारे उसने अपना सिर झुका लिया। राजा घोड़े से उतरा और लगाम बगल में ही खड़े सिपाही को देते हुए ब्राह्मण को पीछे-पीछे आने का संकेत देकर अंदर जाने लगा। पुत्री-सहित ब्राह्मण राजा के पीछे-पीछे गया। एक विशाल कक्ष में जाने के बाद एक आसन पर बैठते हुए राजा ने कहा "जो कहना चाहते हो, अब कहो।"

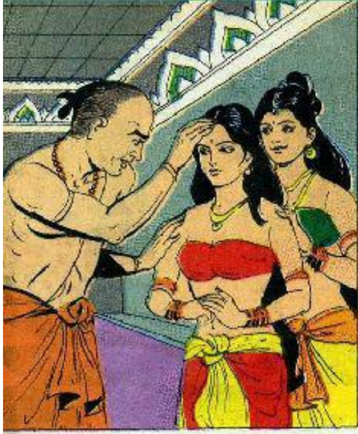
ब्राह्मण ने फिर से राजा को प्रणाम करके कहा "मेरी बातों में कोई अटपटापन अथवा अविवेक हो तो मुझे क्षमा कीजिये। मैं यहाँ केवल विधि के दूत के रूप में आया हूँ। जब मेरी पुत्री शैशव अवस्था में थी, तब मेरे यहाँ एक साधु आये। उन्होंने मेरी पुत्री को आशीर्वाद दिया और यह कहकर चले गये कि यह सयानी बनने के बाद महारानी बनेगी। भला एक दरिद्र की पुत्री राज्य की महारानी कैसे बन सकती है? यह मज़ाक नहीं तो और क्या है? ऐसा सोचकर मैंने साधु की बातों पर ध्यान नहीं दिया। जब इसने यौवन में पदार्पण किया तो मैंने इसका

विवाह कराना चाहा। वर की खोज करने लगा। उस समय ज्योतिषियों ने जब इसकी जन्म-कुंडली देखी तो उन्हें बड़ा आश्चर्य हुआ। उन्होंने निस्संकोच बताया कि यह युवती महारानी बनकर ही रहेगी।"

उन बातों को सुनकर राजा ने बड़े आश्चर्य से उस युवती को देखा। लज्जा के मारे सिर झुकाकर वह भूमि की ओर देखने लगी।

ब्राह्मण ने फिर कहना शुरु किया "महाराज, आप एकमात्र महाराजा हैं, जिन्हें मैं जानता हूँ। इसीलिए मैं यहाँ आया। मेरा विचार है कि आपके दर्शन-भाग्य के पीछे भी विधि का अदृश्य हस्त है। मुझे मालूम नहीं कि आप उस समय वहाँ न आते तो मेरी क्या हालत होती। अब अपनी पुत्री सुभद्रा को आपके सुपुर्द कर रहा हूँ। कृपा करके

स्वीकार कीजिये।"

"मेरी कई रानियाँ हैं। मान लीजिये कि आपकी बातों के अनुसार मैं इस युवती से विवाह कर भी लूँ तो यह महारानी कैसे बन सकती है?" राजा ने अपना संदेह व्यक्त किया।

ब्राह्मण ने कहा "मैं और कुछ नहीं जानता। वही होगा, जो विधाता चाहता है।"

राजा ने मुस्कुराते हुए ब्राह्मण की पुत्री को देखा। सैनिक को भेजकर अंतःपुर की प्रधान परिचारिका को बुलवाया और उससे कहा "जब तक मैं नहीं लौटता तब तक इस युवती की देखभाल सावधानी से करना। इसमें कोई कसर रह न जाए।"

परिचारिका युवती के पास आयी। राजा राजभवन के बाहर चला गया। वहाँ से जाने के लिए तैयार पिता को आँसू-भरे नयनों से देखकर सुभद्रा ने पुकारा 'पिताश्री'।

"मैंने अपना कर्तव्य निभाया पुत्री। अब मुझे यहाँ रहना नहीं चाहिये। पिता होने के नाते मेरा जो धर्म था, निभाया। अब मैं चलता हूँ" ब्राह्मण ने कहा।

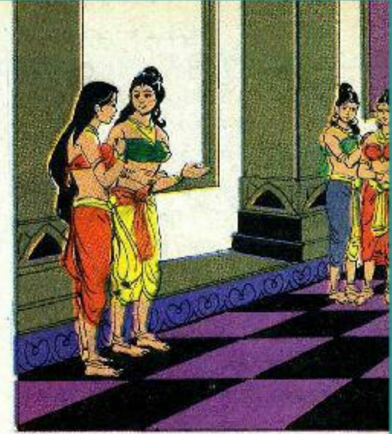
सुभद्रा ने दुख-भरे स्वर में कहा "पिताश्री, मुझे छोड़कर मत जाइये।"

"ऐसी बातें मत करो सुभद्रा। पुत्री का घर मायका नहीं होता, बल्कि ससुराल होता है। माता-पिता का कर्तव्य है कि किसी सुयोग्य व्यक्ति से उसका विवाह रचाये। तब पुत्री परायी हो जाती है। पत्नी बनने के बाद उसका धर्म है कि वह अपने परिवार के गौरव में कोई आँच न आने दे। याद रखना, यहाँ तुम अकेली नहीं हो। विधि तुम्हारे संग है। यहाँ तुम्हें पहुँचाया विधि ने ही। सदा, सब स्थितियों में तुम्हारी रक्षा करता रहेगा। दुखी न होना" कहकर ब्राह्मण ने उसे सांत्वना दी। एक बार अपनी पुत्री को हृदयपूर्वक देख लेने के बाद भवन से निकला। उसके पग आगे बढ़ नहीं रहे थे, पर विवश होकर वह वहाँ से चला गया।

पिता के जाने की दिशा को देखती हुई वह बिलखने लगी। तब परिचारिका सुभद्रा को धीरे से भवन के अंदर ले गयी।

सुभद्रा को देखते ही अंतःपुर में हंगामा मच गया। रानियों की दासियाँ एक-दूसरी से कानाफूसी करने लगीं।

"इसकी सुँदरता देखते हुए ऐसा नहीं लगता कि वह गाँव के एक दरिद्र ब्राह्मण की पुत्री है। ऐसा लगता है कि कोई राजकुमारी

छद्म वेष में आयी है।" एक दासी ने कहा।

"महाराज इससे विवाह रचायेंगे तो अवश्य ही अन्य रानियों को भुला देंगे। इसमें कोई संदेह ही नहीं" एक और दासी ने कहा।

तीनों रानियाँ इनकी बातें छिपकर सुन रही थीं। ईर्ष्या से वे जल उठीं और अपने-अपने कक्षों में चली गयीं।

प्रधान परिचारिका ने सुभद्रा को एक विशाल कक्ष दिखाया। भोजन का प्रबंध किया और पहनने के लिए नूतन वस्त्र लाकर दिया।

दूसरे दिन सबेरे-सबेरे ही बिंदुसार राजभवन से निकल पड़ा। राज्य के सरहदी प्राँतों में कुछ सामंतों ने बगावत की। उनका दमन करने वह सेना-सहित वहाँ गया। यह काम पूरा होते-होते दो महीने लग गये। राजा के लौटते तक प्रधान परिचारिका ने सुभद्रा के लिए आवश्यक सुविधाओं का प्रबंध किया। परंतु लौटने के बाद राजा ने सुभद्रा के बारे में कोई बात ही नहीं की। परिचारिका ने जान लिया कि राजा ने उसे बिल्कुल भुला दिया।

तीनों रानियों ने सोचा कि राजा अगर सुभद्रा से विवाह करेंगे तो उनके प्रति प्रेम घट जायेगा। सुभद्रा के प्रेम में डूबकर शायद वे उनकी परवाह ही न करें। इसलिए उन्होंने ऐसा उपाय सोचा, जिससे राजा, सुभद्रा को भूल ही जाएँ। मांत्रिकों को बुलवाकर उसपर मंत्र-तंत्रों का प्रयोग करवाने लगीं।

रानियों के प्रोत्साहन के बल पर प्रधान परिचारिका सुभद्रा का अपमान करने पर तुल गयी। उसे रानियों के नखों को काटने का काम सौंपा गया। रानियाँ बहाने बनाकर सुभद्रा का अपमान करने लगीं। उसकी हँसी उड़ाने लगीं। कहने लगीं कि वह उनका काम सक्रम रूप से नहीं कर रही है। ताना देने लगीं "तुम दरिद्र परिवार में जन्मी कन्या हो। एक ब्राह्मण स्त्री हो, फिर भी एक राजा से विवाह करने के सपने देख रही हो? तुम्हारे प्रयत्न निष्फल होंगे। अब भी कोई विलंब नहीं हुआ। चुपचाप राजभवन छोड़ दो और अपने पिता के पास चले जाओ। तुम्हीं ने जान लिया होगा कि राजा तुम्हें नहीं चाहते। इसी कारण युद्ध से वापस आने के बाद वे तुमसे मिले ही नहीं। तुम्हारा नाम भी नहीं लिया।" सुभद्रा ने चुपचाप सब कुछ सह लिया। उसने अपने कष्टों को किसी से बताने का प्रयत्न भी नहीं किया। 'विधि तुम्हारे संग है' पिता की यह बात उसे अच्छी तरह से याद थी। इसलिये

उसने निर्णय कर लिया कि वह रानियों के लांछनों का कोई उत्तर नहीं देगी। चुप्पी साधेगी और विधि के निर्णय की प्रतीक्षा में रहेगी। समय गुज़रता गया पर उसने अपना मुँह सी रखा। यों दो साल गुज़र गये।

एक दिन जब राजा उद्यानवन में टहल रहा था तब पैर में एक कांटा चुभ गया। पास ही के एक आसन में बैठकर उसने ताली बजायी। एक सेवक दौड़ा-दौड़ा आया।

राजा ने कहा "पैर में कांटा चुभ गया है। नाई को बुला लाना।" ऐसे कामों में नाई सिद्धहस्त होते हैं। किन्तु उस समय राजभवन में ऐसा कोई नहीं मिला। सेवक ने सामने खड़ी सुभद्रा को देखा तो कहा "राजा के पैर में कांटा चुभ गया है। तुम जाकर निकालो।"

सुभद्रा घबराती हुई राजा के पास पहुँची। उसके पैरों के पास ज़मीन पर बैठ गयी और बड़ी ही आसानी से चुभे काँटे को निकाला।

राजा ने उससे कहा "लगता है तुम्हें इसके पहले राजभवन में कहीं देखा नहीं।" सुभद्रा ने कोई जवाब नहीं दिया। पर उसकी आँखों से अश्रुधारा बह रही थी।

राजा ने पूछा "यहाँ कब से रह रही हो?"

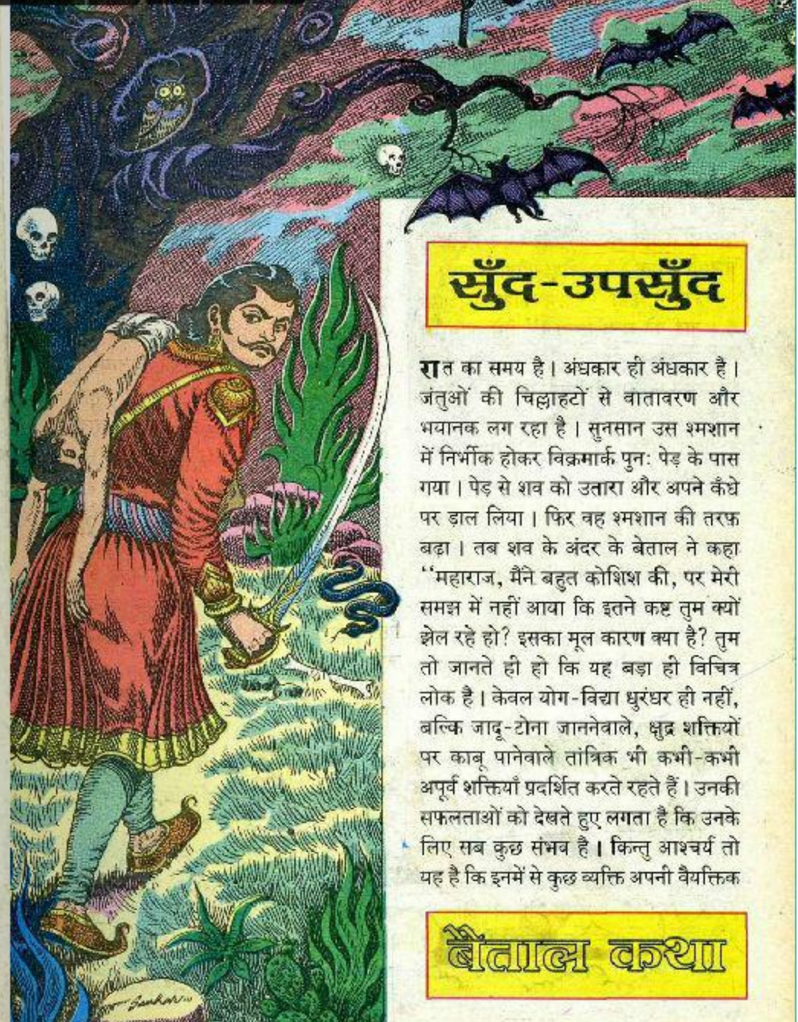
"प्रभु, उस दिन से, जिस दिन मेरे पिताश्री ने मुझे आपके सुपुर्द किया" उमड़ते हुए अपने दुख को संभालती हुई सुभद्रा ने कहा।

राजा ने उसे एक और बार ध्यान से देखा। उसके स्मृति-पटल पर अचानक वह घटना बिजली की तरह कौंधी। उस प्रधान परिचारिका पर पहले उसे बहुत क्रोध आया, जिसने आज तक याद ही नहीं दिलायी। फिर अपनी भूल पर, अपने आप पर बहुत क्रोध आया। थोड़ा शांत हो जाने के बाद उसने सुभद्रा से कहा "देरी जो हो गयी, सो हो गयी। तुम्हारे साथ जो अन्याय हुआ है, तुरंत उसका अंत करना होगा। अतः आज सूर्यास्त के पहले ही तुमसे विवाह करूँगा।"

राजा ने तुरंत मंत्रियों और पुरोहितों को बुलवाया। उन्हें विषय बताया और आज्ञा दी कि विवाह के लिए आवश्यक प्रबंध किये जाएँ।

(सशेष)

सुँद-उपसुँद

रात का समय है। अंधकार ही अंधकार है। जंतुओं की चिल्लाहटों से वातावरण और भयानक लग रहा है। सुनसान उस श्मशान में निर्भीक होकर विक्रमार्क पुनः पेड़ के पास गया। पेड़ से शव को उतारा और अपने कँधे पर डाल लिया। फिर वह श्मशान की तरफ़ बढ़ा। तब शव के अंदर के बेताल ने कहा "महाराज, मैंने बहुत कोशिश की, पर मेरी समझ में नहीं आया कि इतने कष्ट तुम क्यों झेल रहे हो? इसका मूल कारण क्या है? तुम तो जानते ही हो कि यह बड़ा ही विचित्र लोक है। केवल योग-विद्या धुरंधर ही नहीं, बल्कि जादू-टोना जाननेवाले, क्षुद्र शक्तियों पर काबू पानेवाले तांत्रिक भी कभी-कभी अपूर्व शक्तियाँ प्रदर्शित करते रहते हैं। उनकी सफलताओं को देखते हुए लगता है कि उनके लिए सब कुछ संभव है। किन्तु आश्चर्य तो यह है कि इनमें से कुछ व्यक्ति अपनी वैयक्तिक

बैताल कथा

समस्याओं का मार्ग ढूँढ पाने में असफल होते हैं और अपनी समस्याओं के परिष्कार के लिए किसी शक्तिशाली राजा के आश्रय में जाते रहते हैं। तुम्हें क्या यह विचित्र नहीं लगता? तुम्हारे विषय में भी मुझे ऐसी ही शंका हो रही है। कहीं ऐसा तो नहीं कि कोई योगी अथवा तांत्रिक अपनी समस्या के परिष्कार के लिए तुम्हारे आश्रय में आया हो और तुम उसकी इच्छा की पूर्ति में रत हो। उसकी समस्या का परिष्कार-मार्ग ढूँढ रहे हो। सच बताओ, क्या तुमने ऐसी जिम्मेदारी संभाली? ज़रूरत पड़ने पर योगी असहाय जनता की मदद करता है और तद्वारा मुक्ति पाने का उद्देश्य रखता है। किंतु तांत्रिक कीर्ति व अधिकार का लोभ देकर प्रजा को भ्रम में रखता है। उन्हें गुमराह करता है। सुँद नामक एक व्यक्ति की कहानी उदाहरणार्थ तुम्हें सुनाता हूँ। थकावट दूर करते हुए आराम से उसकी कहानी सुनो'' यों कहकर बेताल सुँद की कहानी सुनाने लगा।

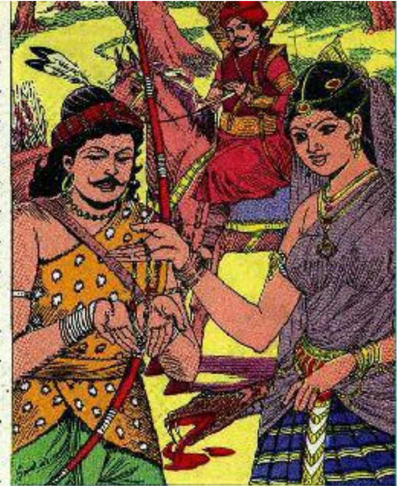
बहुत पहले की बात है। मगध देश के धर्मपुरी नामक गाँव में सुँद और उपसुँद अड़ोस-पड़ोस में ही रहते थे। सुँद संपन्न था, पर उसका अपना कोई नहीं था। जितना हो सके, दूसरों की मदद करता रहता था। उसने गाँव में अच्छा नाम कमाया।

उपसुँद का व्यवहार उससे बिल्कुल भिन्न था। उसका परिवार बड़ा था। बुरी लतों की वजह से पैसा पानी की तरह बहाता था। सबसे झगड़ा मोल लेता था। अपना नुक़सान हो जाए, पर दूसरे का फ़ायदा न हो, यही उसकी नीयत थी। सोचने की उसकी पद्धति ही बड़ी टेढ़ी थी। दूसरे को हरा-भरा देख नहीं पाता था, इसीलिए गाँव के लोग उसे दुष्ट और ईर्ष्यालू कहा करते थे।

उपसुँद को मालूम था कि वह बदनाम है, पर इसे मानने के लिए वह तैयार नहीं कि उसके बुरे गुण इसके कारण हैं। वह हमेशा दूसरों से कहा करता था कि पड़ोसी सुँद की यह चाल है और उसी ने उसे बदनाम करने के लिए कमर कस ली। वह जान-बूझकर अपने को अच्छा आदमी साबित करने के लिए ही दान-धर्म कर रहा है।

''मेरा परिवार बड़ा है। इस वजह से मुझे कितनी ही क्लिष्ट समस्याओं का सामना करना पड़ता है। इन समस्याओं को मैं सुलझा नहीं पाता, इसलिए लाचार होकर मुझे कई व्यसनों का शिकार होना पड़ा। मेरा तो केवल

देऊ कळत नाहीय मला ! तुझ्या मदतीचं मूल्य तर करताच येणार नाही, पण माझा संतोष म्हणून या रत्नहाराचा स्वीकार कर.'' बोलत बोलत तिने गळ्यातला रत्नहार शिवमलच्या ओंजळीत ठेवला. एकटक त्याच्याकडे पहात अमृता हसत पुन्हा म्हणाली, ''फुरसत झाली की एकदा राजधानीत ये. माझ्या बाबांना सांगून माझा अंगरक्षक बनवीन मी तुला. तुझी काही हरकत नाही ना ?''

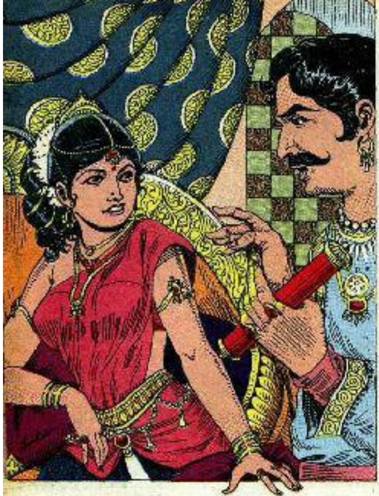
इतका वेळ हे दृश्य पहात उभ्या असलेल्या विजयसेनचं मन मात्र आता हेव्याने जळू लागले. राजकुमारीने आपणाकडे नजरही न फिरवल्याचे त्याला फार वाईट वाटले.

राजधानीला परत आल्यावरही विजयसेनच्या डोळ्यांना यत्र-तत्र राजकुमारी अमृताच दिसत होती. त्याला वाटले की, तिच्याशी विवाह न झाला तर आपले जीवन व्यर्थ आहे. त्याला असेही वाटले की सामन्त राजाच्या कन्येला आपल्याशी विवाह करायला कसलीच हरकत वाटू नये. तिने नकार कळवला, तर त्याचा अर्थ असा होईल की, ती शिवमलच्या प्रेमात पडली आहे.

विजयसेनच्या मनात अशा प्रकारचे विचार येत असताना, आता पुढे कशी पावले अुचलावीत याचा त्याला निर्णय घेता येईना. इतक्यात त्याला गुप्तचरांकडून समजले की, शिवमलची 'राजकुमारीचा अंगरक्षक' म्हणून नियुक्ती झालीसुद्धा. आतामात्र त्याला वाटले की, आपण यापुढे विलंब केला तर अमृता हातची निघून जाईल. पुढे तिच्याशी विवाह अशक्य होईल. त्याने तिच्या पित्याला पत्र पाठवून तिला मागणी घातली. मांडलीक राजा कदाचित नकारही देईल असे वाटून त्याने पत्रात पुढे असेही लिहिले की, स्वीकृती न दिली तर आपण कैवलपुरवर आक्रमण करून त्याला जिंकू अन् राजकुमारीशी बळजबरीने विवाह करू. विजयसेनने पत्र एका दूताकरवी रवाना केले.

पत्र पाहून धीरसेनच्या आनन्दाला सीमा राहिली नाही. त्याची आपल्या महाराजां-कडून अशी मुळीच अपेक्षा नव्हती. त्याने ते पत्र कन्येच्या हाती देत म्हटले, ''बघ बाळे, महाराजांची तुझ्याशी विवाह करायची इच्छा आहे. तुझं भाग्यच अुजळलं पहा!''

पण पत्र वाचून अमृताचा चेहरा क्रोधाने लाल झाला. काही वेळ ती गप्प राहिली,

पण स्वतःला संयत करत ती बोलू लागली, ''बाबा, हे पत्र तर आपल्या मांडलिकाला दिलेल्या आव्हानासारखं वाटतंय. ते माझ्यावर प्रेम करत असतील असं नाही वाटत यावरून! असल्या अहंमन्य प्राण्याबरोबर मी कशी सुखानं नान्दू शकेन?'' पत्राचे अुत्तर तिने स्वतःच लिहून विजयसेनकडे पाठवले.

अमृताचे पत्र वाचून विजयसेन भडकलाच! पत्राचा सारांश असा होता - निकट भविष्यात लग्नाचा माझा विचार नाहीय; क्षमा असावी. जबरदस्तीनं तो करायचा विचार सोडून द्या. आपल्या विशाल सेनेच्या साह्याने आम्हाला चिरडून टाकणं आपल्याला सहज शक्य आहे. पण जिंकण्याचा अर्थ असा नव्हे की आपण माझं हृदयही जिंकलं! नीट विचार करूनच काय तो निर्णय घ्या.''

पत्र एक-दोनदा वाचल्यावर विजयसेनच्या रागाचा पारा उतरला. त्याचा आवेश नाहीसा होऊन तो शान्त चित्ताने विचार करू लागला. परस्पर प्रेम व अनुराग याशिवाय सैन्यबळाच्या आधाराने जबरदस्तीने राजकुमारीशी विवाह करणे त्याला अनुचित वाटले. त्याला ते 'राजाला योग्य' कार्य वाटेना.

इकडे धीरसेनला भीती पडली होती की आपल्या कन्येचे पत्र वाचून विजयसेन लगेच चालून येईल. परन्तु दोन-तीन महिनेपर्यंत आक्रमणाची काही चिन्हे न दिसल्याने विजयसेन बहुधा दुसऱ्याच कुणा कन्येशी विवाह करणार असेल असे त्याला वाटले.

अमृता पित्याला म्हणाली, ''पत्र वाचल्यावर विजयसेन युद्धाचा विचार सोडून देऊन माझ्याकडे जास्तच आकर्षित होतील अन् त्यांचं प्रेमही अधिकाधिक गाढ होत जाईल असा माझा जो अन्दाज होता, तो खरा ठरला बाबा ! मी विचार केल्याप्रमाणेच घडलं''

काही दिवसांनी एकदा अमृता राजवाड्याच्या उद्यानवनात फिरत होती. शिवमलही अंगरक्षक म्हणून द्वाराशी उभा असलेला तिला दिसला होता. इकडे-तिकडे फिरताना वाळक्या पानांखाली असलेल्या एका सापावर चुकून तिचा पाय पडला. तो ताबडतोब तिला डसला.

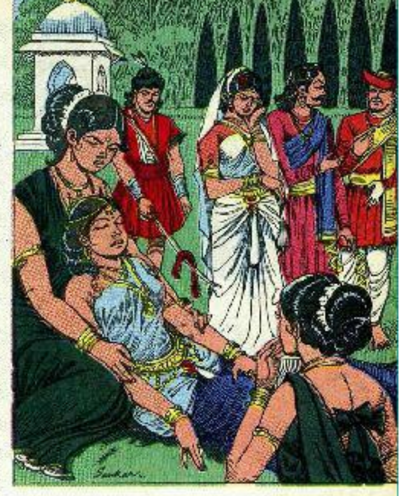
आर्तपणे किंचाळून अमृता बेशुद्ध होत जमिनीवर कोसळली. शिवमल विजेच्या वेगाने धावत तिच्याजवळ पोचला. अन् फुलझाडातून पळणाऱ्या सापाला त्याने तलवारीने मारून टाकले.

वार्ता कळून राजाराणी तेथे पोचले. तोपर्यन्त शिवमल राजवैद्याला घेऊन आला. मेलेल्या सापाला पाहून राजवैद्याला आश्चर्य वाटले. दंशाच्या जागी त्याने झाडपाल्याचा रस चोपडला अन् धीरसेनला म्हणाला, ''महाराज, राजकुमारी थोड्याच वेळात शुद्धीवर येतील. परन्तु विषप्रभावाने त्या कायमच्या अंध बनतील. त्याना चावलेला हा साप सर्वसाधारण साप नव्हे. रक्तबीज नामक महासर्पच आहे तो. मी पूर्वी असं ऐकलं आहे की इथून पूर्वेकडे जो रक्तपिपासी पर्वत आहे, तो या सापांचं निवासस्थान आहे. असा विषारी साप येथे उद्यानवनात येणं, म्हणजे राजकुमारीचं दुर्भाग्यच म्हणायला हवं !''

इतक्यात सावध झालेली अमृता डोळे चोळत गदगदल्या आवाजात म्हणाली, ''शिवमल, मला तर काही दिसत नाहीय. मी आंधळी झालेय ठार !''

शिवमलला काय बोलावे सुचेना ! तो बिचारा दोषी असल्यासारखा मान खाली घालून उभा होता. राणी लेकीचे मस्तक आपल्या खांद्यावर थोपटत रडू लागली. राजा मात्र आपल्या दुःखावर कसाबसा ताबा ठेवत राजवैद्याला विचारू लागला, ''वैद्यराज, राजकुमारीला पुन्हा दिसू लागेल असा काही उपाय नाहीच का ?''

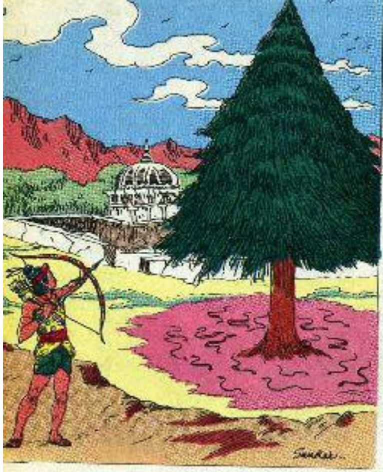
आपला घसा साफ करत राजवैद्य उत्तरला, ''रक्तबीज सर्पाच्या दंशाने अंध झालेल्याला पुन्हा दृष्टी प्राप्त करून देण्याचा

एक उपाय वैद्यक-ग्रन्थात आहे. तो म्हणजे सर्पगन्ध पुष्प डोळ्यांवर ठेवणे.''

मोठ्या आतुरतेने राजा म्हणाला, ''मग अुशीर कसला ? लवकर करा न ते काम !''

राजवैद्य खोल सुस्कारा सोडत म्हणाला, ''महाराज, मी अगोदरच म्हटलं होतं की, कोणी साहस करून रक्तपिपासी पहाडांमधे असणाऱ्या कालीमन्दिरा-जवळ जो सर्पगन्ध वृक्ष आहे, त्याचं फूल तोडून आणलं, तरच हे शक्य आहे. माझ्या लहानपणी माझ्या आजोबांनी मला हे सांगितलं होतं. असं सांगितलं जातं की त्या वृक्षावर पन्नास वर्षांनी एकदाच फूल उमलतं अन् उपचारासाठी त्याचा एकदाच उपयोग करता येतो. शंभर फूट अुंच वाढणाऱ्या त्या झाडाच्या चारही बाजूंना रक्तबीज सर्प

वळवळत असतात. त्यांच्यापासून स्वतःला वाचवून फूल तोडून आपणं, ही सर्वस्वी अशक्य गोष्ट आहे.''

थोडा विचार करून राजा धीरसेनने घोषित केले की, ''ते फूल तोडून आणणाऱ्याशी मी आपल्या कन्येचा विवाह करून देईन.'' राज्यभर तशी दवंडी पिटवण्यात आली.

जराही संकोच न दाखवता शिवमल म्हणाला, ''महाराज, मी ते फूल आणायचा प्रयत्न करतो. आशीर्वाद द्या मला.''

''तुला सफलता मिळो !'' राजाने हात अुचलून आशिर्वाद दिला. शिवमल अश्वशाळेतून एक अुत्तम घोडा घेऊन त्यावर स्वार होऊन वायुवेगाने रक्तपिपासी पर्वताकडे निघाला.

ही वार्ता दुसऱ्या दिवशी सकाळी प्रणवपुर राजा विजयसेनच्या कानी पोचली. तोही त्वरित सर्पगन्ध पुष्पाच्या शोधाला निघाला.

शिवमल फक्त रात्रीच एकाद्या झाडाखाली झोपत असे. आठवडाभर प्रवास करून तो त्या पडीक कालीमन्दिराजवळ पोचला, अन् त्याला तो सर्पगन्ध वृक्ष दिसला.

आकाशाला स्पर्श करणाऱ्या त्या वृक्षाभोवती रक्तबीज सर्प संचार करत होते. त्यांच्यापासून स्वतःला वाचवून वृक्षाजवळ पोचणे अशक्य असल्याचे शिवमलने जाणले. त्या वृक्षाला पानेही जास्त नव्हती अन् फांद्याही नव्हत्या जास्त. सरळसोट असणाऱ्या त्या झाडाच्या टोकावर नक्षत्रासारखे दिसणारे चमकदार अरुण रंगाचे एकच एक फूल दिमाखाने डोलत होते !

शिवमल अपलक या फुलाकडे पहात राहिला. नंतर आपल्या धनुष्यावर बाण चढवून त्याने फुलावर नेम मारला. फूल तुटून वाऱ्यावर लहरत खाली येऊन पडले, अन् ताबडतोब विषसर्पांनी त्याला घेरले ! काय करावे हे न समजून शिवमल त्या फुलाकडेच एकटक पहात राहिला.

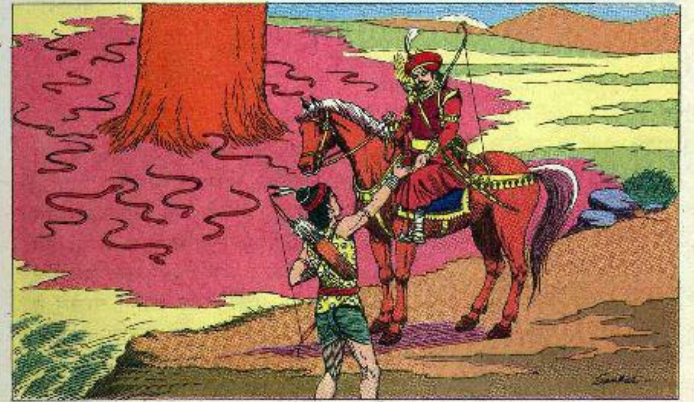
इतक्यात त्याला घोड्याच्या टापांचा आवाज ऐकू येऊ लागला. घोड्यावर स्वार असणारा विजयसेन थोड्याच वेळात तेथे येऊन पोचला. घोड्यावरून उतरण्यापूर्वीच जमिनीवर पडलेले अन् सर्पांनी घेरलेले ते फूल त्याला दिसले. तो शिवमलला म्हणाला, ''अरे वा ! माझ्याआधी येऊन तू फूल खालीही पाडलंस होय ?''

''मला वाटलं होतंच की आपण इथे नक्की याल. महाराज, आपण फुलाजवळ जाऊ नका. धोका आहे त्यात'' असे म्हणून शिवमलने फुलाकडे झेप घेतली. पण फूल अुचलताच साप त्याच्या हाताला चावला. धडपडत परत येऊन फूल विजयसेनच्या हाती देता देता तो म्हणाला, ''राजकुमारींना कायमची आंधळी होण्यापासून वाचवा. त्यांच्याशी विवाह करून सुखात रहा.'' विषप्रभावाने इतक्यात तो बेशुद्ध झाला. थोड्या वेळाने तो शुद्धीवर आला, तेंव्हा आंधळा झालेला होता.

राजा विजयसेन त्याला आपल्या मिठीत सामावत म्हणाला, ''शिवमल, तुझ्या त्यागाला तुलना नाही. तुला समजण्यात चूक झाली माझी, क्षमा कर ! माझ्या दरबारात केवळ आयुर्वेदच नव्हे, तर अनेक वैद्यक शास्त्रांचे जाणकार आहेत. रक्तबीज सापाच्या दंशावर हे फूल म्हणजे अेकुलता एक इलाज समजू नकोस.''

शिवमलला घोड्यावर पुढे घालून विजयसेन राजधानीकडे रवाना झाला.

इतकी गोष्ट सांगून झाल्यावर वेताळ विक्रमराजाला म्हणाला, ''राजा, शिवमलचं वागणं अनैसर्गिक आहे, यात शंकाच नाही, कधीतरी तिच्याशी विवाह करता येईल या उद्देशाने तो राजकुमारीचा अंगरक्षक बनला. फूल मिळवल्यानंतर आपल्या असामान्य यशाच्या बदल्यात त्याने अमृताला धर्मपत्नी बनवायला हवे होते. त्यासाठीच तो आंधळाही बनला होता. तरीही फूल त्याने विजयसेनला दिले. ही त्याच्या मूर्खपणाची पराकाष्ठाच नव्हे तर काय । शिवाय विजयसेन तेथे पोचेपर्यंत फूल अुचलायचा प्रयत्न त्याने का केला नाही ? विजयसेनचा फूल मिळवण्याचा प्रयत्न थांबवण्यात त्याची

विचित्र मानसिक ठेवण समजते ना ? त्याच्या वागण्यात सुसूत्रता कुठेच नाही. अशा माणसाला विजयसेनने 'त्यागी' म्हणून कसे गौरवले ? विचित्र नाही हे सारे ?''

''आता राहिली विजयसेनची गोष्ट. प्रथम तो जबरदस्तीनेही अमृताशी विवाह करणार होता. पण पत्र वाचल्यावर त्याने आपला विचार बदलला. हे विचारपरिवर्तनही विचित्रच ! राजकुमारीबद्दलचं त्याचं प्रेम कमी झाल्याचं द्योतक ना हे ? हे जर खरं असेल, तर सर्पगन्ध फूल आणायचा प्रयत्न त्याने का केला ? शिवमलबद्दलचा त्याच्या मनातला हेवाच याला कारण आहे का ? माझ्या या शंकांच उत्तर जाणत असूनही ते सांगायचं टाळलंस तर तुझ्या मस्तकाच्या चिंधळ्या होतील.''

विक्रमने अुत्तर दिले-''शिवमल विवाह करण्यासाठीच राजकुमारीचा अंगरक्षक बनला हा समज मुळात चुकीचा आहे. याचप्रमाणे राजकुमारीचेही शिवमलवर प्रेम गृहीत धरणे चूक आहे. धनुष्य चालवायचे त्याचे कौशल्य तेवढे तिला फार आवडले. ती आत्माभिमानी असल्याने राजदर्प दाखवून तिच्याशी विवाह करू इच्छिणाऱ्या विजयसेनच्या पत्राला तिने सोडतोड अुत्तर दिले, त्याचे डोळे अुघडले ! तोही अमृता-साठी फूल आणायला निघाला, यावरून सिद्ध होते की तिच्यावरचे त्याचे प्रेम तिळमात्रही कमी झाले नाही.''

''फूल खाली पडल्यावर शिवमलच्या लक्षात आले की सर्पांनी वेढलेले ते फूल हस्तगत करणे अशक्य आहे. ते तर मृत्यूला आव्हान ठरले असते. ते आणायला जाऊन स्वतः आंधळा झाल्यावर राजकुमारीकडे ते पोचवणार कोण ? म्हणून विजयसेन पोचेपर्यन्त ते अुचलायचा प्रयत्न त्याने केला नाही. विजयसेन सापाची शिकार बनावा अशी त्याची इच्छा नसल्यामुळेच त्याने त्याला अडवले. आपले कर्तव्य बजावण्यात दक्ष असलेल्या शिवमलची विजयसेनने केलेली प्रशंसा योग्यच नव्हे काय ? त्या-मुळेच आपली चूक कबूल करून तो त्याला आपल्याबरोबर घेऊन गेला.''

अशा तऱ्हेने विक्रमराजाचे मौन भंग करण्यात सफल झालेला वेताळ पुन्हा एकदा त्याच्या हातावर तुरी देऊन निसटला.

परत मुख्य भूमीवर

शब्दांकन : मीरा नायर ◆ चित्र : गोपकुमार

प्रवाळ-द्वीपांच्या समूह लक्षद्वीपचा निरोप घेअून आपण परत मुख्य - भूमीवरील पद्मनाभपुरम्‌ला पोचू. तिरुअनन्तपुरम्‌पासून हे स्थान जवळजवळ ५५ कि.मी. दक्षिणेकडे आहे.

सध्या तर हे शहर तमिळनाडूचा भाग आहे; परन्तु १६ व्या पासून १८ व्या शतकापर्यन्त हे शहर त्रावणकोर (तिरुवितांकुर) ची राजधानी होते.

या शतकाच्या पूर्वार्धापर्यन्त त्रावणकोरचे राजे पद्मनाभपुरम्‌च्या प्रासादातच रहात असत. हा महाल पद्मनाभपुरम् किल्ल्याच्या मध्यावर आहे. पश्चिम समुद्रकिनाऱ्यावरच्या सुप्रसिद्ध काष्ठ - वास्तुकलेचा तो अुत्कृष्ट नमुना मानला जातो.

महालाच्या भिंतींचा एकमेकींशी अशा प्रकारे कोन साधला आहे की सूर्याचे सरळ किरण व अुष्णता महालात प्रवेश करूच शकत नाहीत. जमीन काळ्या संगमरवराची वाटते, पण प्रत्यक्षात ती नारळाच्या जळक्या करवंट्या आणि अंड्यांचा पांढरा बलक यांच्या मिश्रणापासून बनवलेली आहे. राजाचा पलंग पोर्तुगीजांनी भेट दिलेला असून तो ६३ प्रकारच्या औषधी लाकडांपासून बनवलेला आहे अन् राणीच्या पलंगाला हस्तिदंताचे सुंदर जडावकाम केलेले आहे.

महालातल्या एका खांबावर एक लोखंडी गोळा ठेवलेला आहे. जुन्या काळी सैन्यात भरती होण्यासाठी आलेल्या तरुणांच्या ताकदीची परीक्षा या गोळ्याच्या साह्याने घेतली जाई. जो हा गोळा

पद्मनाभपुरम्‌च्या प्रासादाचे प्रवेशद्वार

देवी कन्याकुमारी

अुचलू शके, त्याचीच निवड होई.

पद्मनाभपुरम्‌पासून १६ कि.मी. दक्षिणेकडे शुचीन्द्रम् देवालय आहे. यात ३० देव-देवतांची देवकुळे आहेत. असे म्हटले जाते की आपल्या पापाचे प्रायश्चित करण्यासाठी देवराज इन्द्राने येथे अुकळत्या तुपात आपला हात बुडवला होता. अलिकडे कांही दशके पूर्वीपर्यन्त येथे संशयित अपराधी आपला हात अुकळत्या तुपात बुडवून परीक्षा देत असत. अशा परीक्षेपूर्वी त्यांना अुपासही करावा लागे. ही परीक्षा दिल्यावर तीन दिवसंपर्यंत हाताला फोड न आल्यास संशयिताला निर्दोष मानले जाई.

मन्दिराच्या गोपुरासमोर ढोली असलेल्या खोडाचे एक झाड आहे. ते २५०० वर्षांचे असल्याचे सांगण्यात येते. या ढोलीत ब्रह्मा, विष्णु व महेश यांच्या मूर्ती लिंगरूपात स्थापन केलेल्या आहेत. मंदिराच्या आवारात हनुमानाची एक विशाल मूर्ती आहे. दररोज गंगाजल व गुलाबजलाने त्याला अभिषेक केला जातो व ते जल 'चरणामृत' म्हणून भक्तांना वाटले जाते.

मन्दिराच्या अुत्तरेकडील व्हरांड्यात दगडाचे चार खांब आहेत. ते ग्रेनाइटच्या एका दगडातून बनवले असून त्यात निरनिराळ्या जाडीचे गज कोरून काढलेले आहेत. या गजांवर आघात केल्यावर त्यातून निरनिराळे स्वर ऐकू येतात. काही स्वर जलतरंगासारखे, काही तानपुऱ्यासारखे काही मृदुंगासारखे, तर काही वीणे-सारखे ऐकू येतात.

देशाच्या सर्वात दक्षिण टोकावर - जेथे अरबी सागर, बंगालचा अुपसागर व हिन्दी महासागर आपसात मिळतात तेथे कन्याकुमारीचे सुविख्यात मन्दिर आहे.

असे सांगितले जाते की शुचीन्द्रम मन्दिराच्या भगवान शिवाचे रूपवती देवी कन्याकुमारीवर प्रेम बसले. त्यांनी तिच्याशी विवाह करायची आपली इच्छा अन्य देवांजवळ व्यक्त केली. त्यांना असे भय पडले की देवीचा विवाह झाला, तर तिच्यात असलेल्या विशेष शक्ती नाहीशा होतील; म्हणून हा विवाह थांबवायची त्यांनी नारदाला विनन्ती केली.

नारदाने नवरदेवाला विवाह-मुहूर्त बरोबर सूर्योदयापूर्वीचा असल्याचे सांगितले. नंतर त्याने कोंबड्याचे रूप धारण केले व नवरदेव विवाहासाठी नवरीच्या घरी पोचण्यापूर्वीच बरोबर हा कोंबडा जोराने आरवला. त्यामुळे विवाहमुहूर्त टळून गेल्याचे जाणून शिव वऱ्हाडासहित शुचीन्द्रमला परत गेला.

देवी कन्याकुमारीला अतिशय राग येअून त्या दिवशी मेजवानी म्हणून बनलेले सारे अन्नपदार्थ तिने समुद्रकिनाऱ्यावर अुधळून दिले. तेच शंख, शिंपले व विविध रंगांच्या रेतीत परिवर्तित झाले.

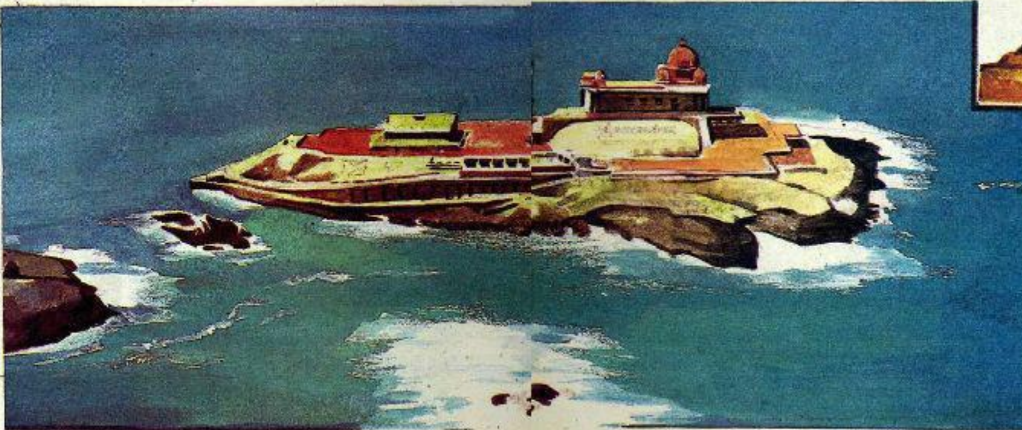
कन्याकुमारीच्या तटावर लाल, भुरकट, पिवळी, रुपेरी, नारिंगी, गडद निळी, आणि किरमिजी रंगाची वाळू सापडते. यात मोनोझाइट असते. या रेतीतून युरेनियम काढले जाते. त्याचा अुपयोग परमाणु अूर्जेच्या अुत्पादनासाठी केला जातो.

कन्याकुमारीच्या प्रेक्षणीय स्थळांपैकी एक 'गांधीमंडपम्' हे गांधीजींची रक्षा ठेवल्याजागी बांधण्यात आलेले स्मारक होय.

ही एक साधीशी इमारत असून त्यात बरोबर ज्या ठिकाणी महात्माजींची रक्षा ठेवली होती तिथे एक काळ्या संगमरवराची शिला ठेवलेली आहे.

दरवर्षी २ ऑक्टोबरला मंडपात बनवलेल्या एका भोकातून सूर्यकिरण बरोबर या शिलेवर पडून मंडपात प्रकाश पसरतो. हे दृश्य पहाण्यासाठी त्या दिवशी शेकडो लोक तेथे हजर असतात.

तटापासून अर्धा कि.मी. दूर समुद्रात एक खडक डोके अुचलून अुभा आहे. असे सांगतात की देवी कन्याकुमारीने यावर भगवान शिवाची प्रार्थना केली होती. महान् संन्यासी व समाजसुधारक, स्वामी विवेकानन्दांनी १८९२ च्या

गान्धी मंडपम्

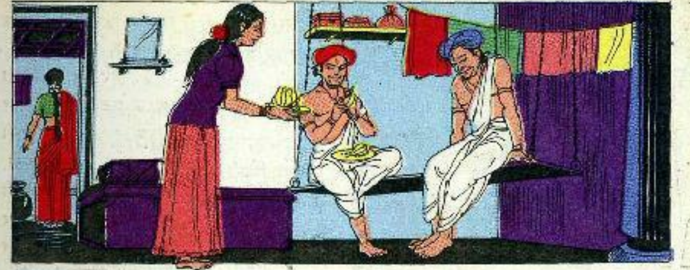
डिसेंबरमधे इथे बसून तीन रात्री व तीन दिवस ध्यान केले होते.

विवेकानन्द शिला स्मारक ट्रस्ट ने या खडकावर विवेकानन्द केन्द्राची स्थापना १९७० मधे केली. या खडकाजवळच आणखी एक खडक आहे. त्यावर तिरुकुरळचे रचयिता संत तिरुवल्लुवर यांची तीन मीटर अुंचीची प्रतिमा स्थापित केली जाणार आहे. नीती व सदाचार यांची शिकवण देणाऱ्या 'तिरुकुरळ' या ग्रन्थाला 'तमिळ वेद' मानले जाते.

कन्याकुमारी पासून थोड्याच अंतरावर 'मारुतमलै' नावाचा पहाड आहे. त्यावर अनेक वनस्पती अुगवतात अन् आयुर्वेदिक औषधे बनवण्यासाठी त्यांचा अुपयोग केला जातो.

स्थानिक पुराणानुसार, रावणाच्या विषारी बाणाने मूर्च्छित झालेल्या लक्ष्मणासाठी संजीवनी मुळी आणायला हिमालयात गेलेल्या हनुमानाला औषधी बरोबर ओळखता न आल्याने पूर्ण पहाडच त्याने अुचलून आणला. या पहाडाचा एक तुकडा खाली पडला. तोच हा मरुतमलै. यावर एक शिवलिंग आहे. स्वतः हनुमानानेच त्याची प्राणप्रतिष्ठा केली असे मानले जाते.

वरप्राप्त पुत्र व कन्या

कामनगरमधे कामशास्त्री नावाचा पुरोहित रहात असे. त्याला दोन मुली होत्या. पण आपल्याला एकही मुलगा नसल्याचे त्याला नेहमी वाईट वाटे.

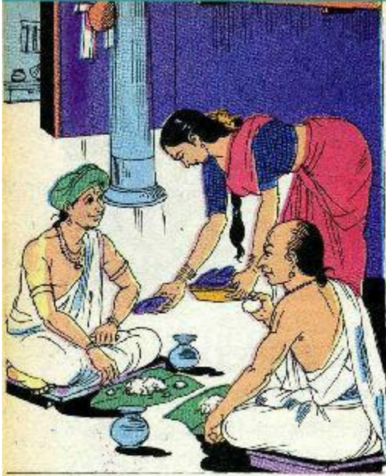
गावातल्या एका विवाहाचे पौरोहित्य करण्यासाठी कोदाड नावाच्या गावातला पुरोहित लघुशास्त्री एकदा तेथे आला व कामशास्त्रीकडेच अुतरला. बोलता बोलता आपल्याला मुलगा नसल्याचे दुःख त्याने लघुशास्त्रीजवळ प्रकट केले.

लघुशास्त्री म्हणाला, "आमच्या गावची ग्रामदेवी आहे मालविका. अुत्सवाचे वेळी तिच्या समोरील पेटत्या अग्निकुंडावरून डोक्यावर घडा घेअून चालत जाणाराला इच्छित संतानप्राप्ती होते. यासाठी तेथल्या पुजाऱ्याची अगोदर परवानगी घ्यावी लागते. कोणत्याही जातीच्या व्यक्तीला तशी परवानगी मिळू शकते, फक्त व्यक्ती खरी भक्त असावी. गोकुळाष्टमीपासून दहाव्या दिवशी आमच्याकडे हा अुत्सव साजरा होतो. मलाही पहिल्या दोन मुलीच झाल्या, तेंव्हा मी अग्निकुंडावरून चाललो, तेंव्हा कुठे मला मुलगा झाला."

कामशास्त्रीनेही कोदाडला जाअून अग्निकुंडावरून चालत जायचा निश्चय केला. बास, मुलगा झाला, की नरकवासाच्या शिक्षेतून मुक्ती मिळेल!

काही आठवड्यांनी गोकुळाष्टमीच्या दिवशी त्याने कृष्णाची पूजा केली अन् कोदाड गावाकडे रवाना झाला. अंधार होता होता तो कोदाडच्या सरहद्दीजवळ चित्रा नावाच्या गावात पोचला. आकाश भरून आलेले असल्यामुळे कामशास्त्रीने चित्रा गावातच रात्र काढायचे ठरवले. स्वतः पुरोहित असल्याचे सांगितल्याने एका गावकऱ्याने त्याला तिथल्या पुरोहिताकडे पोचवले.

सुनीला सावळे

गावच्या पुरोहिताने कामशास्त्रीचे आदराने स्वागत केले. कामशास्त्रीने आपण कोदाडच्या अुत्सवात भाग घेअून अग्निकुंडावरून चालणार असल्याचे सांगितल्यावर आश्चर्य प्रकट करत तो म्हणाला, "शास्त्रीजी, स्वतः वेदपंडित असूनही आपण केवढ्या अज्ञानात आहोत! तुम्हाला दोन मुली आहेत. देवीचा आशिर्वाद मिळून अग्निकुंडावरून चालल्यावर मुलगाच झाला तर अुत्तम! पण पुन्हा मुलगीच झाली तर? तिघींचे विवाह करायला आपणाला किती त्रास होईल! आपली प्राप्ती तोकडी पडेल ना?"

"ज्यानं जन्म दिला, तो पार पाडील सर्व काही. मृत्यूनंतर पितृलोकात सुखानं रहाण्यासाठी एक छोटासा पिंड अर्पण करायला मुलगा मिळाला की सर्व काही पोचलं म्हणायचं!" कामशास्त्रीने मनातली इच्छा प्रकट केली. चित्रा गावचा पुजारी नुसताच हसला. इतक्यात आतून भोजनाची तयारी असल्याचे सांगण्यात आले. दोघेही जेवायला बसले. पुरोहिताची कन्या रमा वाढत होती. कामशास्त्रीने पुरोहिताकडे त्याला किती अपत्ये आहेत अशी चौकशी केली.

मधेच दखल देत रमा अुत्तरली, "मी माझ्या पित्याची एकुलती एक मुलगी. मला एक मोठा भाअूही होता. माझ्याही वडलांची इच्छा होती की नरकवास वाचवण्यासाठी एक मुलगा असावाच. अग्निकुंडावरून चालल्यावर त्यांना तो मिळालाही. पण वीस वर्षांचा होअून तो वारला. हाय खाअून माझ्या आईनंही तीच वाट धरली. पौरोहित्याशिवाय माझ्या बाबांना चरितार्थासाठी दुसरा मार्ग नाही. पुत्र नसल्यानं जो नरकवास मिळणार, तो वाचवण्यासाठी त्यांना आता एकच आधार आहे; तो म्हणजे माझा पति. आता तो त्यांचा जावईही अन् मुलगाही."

हे ऐकून कामशास्त्रीनं पुरोहिताजवळ सहानुभूती प्रकट केली. त्याला वाटले की , आपणाला भोजन देणाराशी त्याला बरे वाटेल असे बोलावे. तो रमाला म्हणाला, "मुली, शास्त्रानुसार भोजन करताना गप्प बसावें. पण मला काही सांगावंसं वाटतंय. मला असं वाटतं की, मुलगा काय किंवा मुलगी काय, निसर्गाला दोन्ही समानच. ज्या गायीची आपण पूजा करतो ती स्त्रीच ना? आपल्या विद्येची मूळ देवी सरस्वती ही सुद्धा स्त्री अन् संपदेची देवीही स्त्रीच असते. हे सत्य

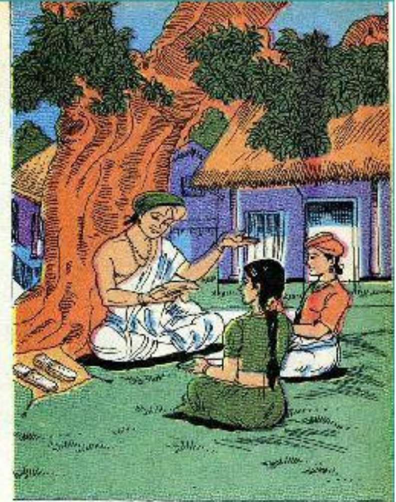
आपल्याला विसरून चालणार नाही. पिढ्यानुपिढ्या चालणाऱ्या अंधविश्वासाचे आपण बळी असतो. मुलासाठी आपण हर प्रकारे प्रयत्न करतो. पण मुलासारखेच आपण मुलीलाही सर्व शिक्षण देअू शकतो. अग्निकुंडावरून चालल्यानन्तरही मला मुलगीच झाली तर मी तिला मुलासारखीच वाढवीन. अन् सिद्ध करून दाखवीन की मुलगीही कोणत्याच विषयात मुलापेक्षा कमी नव्हे. परब्रह्म स्वरूप समोरच्या अन्नाला साक्षी ठेवून मी ही शपथ घेत आहे."

"नक्कीच तुम्हाला मुलगा होईल काका! माझी फार आशा अन् इच्छा आहे की, तो दिवस लवकरच यावा, की जेंव्हा मुलगी मुलासारखीच बनावी अन् तिनं मुलाची कमतरता जाणवू देअू नये. ज्या दिवशी लोकांना असा विश्वास वाटेल, तो कित्ती चांगला दिवस असेल" रमा आवेशाने बोलली.

दुसऱ्या दिवशी सकाळीच कामशास्त्री कोदाड गावी पोचला. लघुशास्त्रीच्या मदतीने तो पुजाऱ्याला भेटला व आगीवर चालून आपल्या गावी परतला.

एक वर्षानंतर कामशास्त्रीच्या घरी जुळ्या मुलांचा जन्म झाला - एक मुलगा आणि एक मुलगी! 'जुळी मुलं' म्हणून लोक त्यांना संबोधू लागले. हे बहीण-भाअू केवळ रूपानेच नव्हे, तर सवयींनीही अगदी एकमेकांसारखेच होते. या अजबपणामुळे लोकांनाही मोठे आश्चर्य वाटे.

चित्रा गावात भोजनाच्या वेळी अपण बोललो ते आठवून मालविका देवीला

प्रणाम करत कामशास्त्री म्हणाला, "माते, पुत्राबरोबरच मला कन्याही दिलीस. ज्याप्रकारे मी मुलाचं पालन करीन, त्याचप्रकारे मुलीचंही करीन. कुठेच अुणं पहाणार नाही तिला. दोघांना सारखंच शिक्षणही देईन." त्याने त्यांची नावे शिव व रमा अशी ठेवली.

अनेकांच्या विरोधाला न जुमानता कामशास्त्रीने दोघांनाही अगदी सारखेच शिक्षण दिले. शिव अन् रमा दोघंही शास्त्रात एकापेक्षा एक सरस पंडित झाले. त्यांच्या जन्माचे फळ असेल कदाचित्, पण कामशास्त्रीचे भाग्यही पालटले. तो चांगला धनवान बनला जमीनदाराच्या दरबारातल्या पुरोहिताच्या मुलाशी त्याच्या मुलीचा विवाह झाल्यामुळे त्याच्या स्थितीत कायापालट

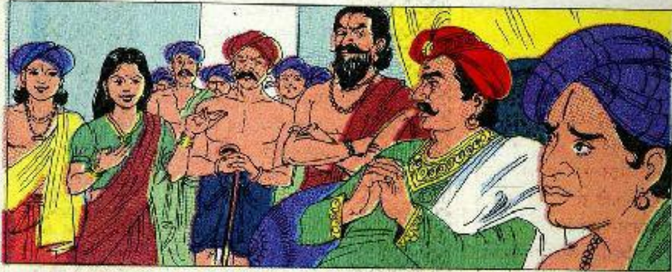
झाला. दुसऱ्या मुलीचा विवाहसुद्धा काही विशेष त्रास न होता पार पडला. आता शिव आणि रमा तरुण झाले होते. त्यांचाही विवाह चांगल्या घराण्यात व्हावा अशी कामशास्त्रीची इच्छा होती.

शिव, रमा आपल्या पांडित्याने जनतेचे लक्ष आपणाकडे वेधू लागले. आपल्या शीघ्र कविता आणि वाक्चातुर्याने सर्वांची प्रशंसा मिळवू लागले. जमीनदारालाही त्यांच्या विद्वत्ता व पांडित्याबद्दल समजले. त्याने दोघांना आपल्या दरबारात बोलावले. परन्तु दरबारातल्या संस्कृत पंडिताला त्यांना असे आमंत्रित केलेले आवडले नाही. तेथल्या एका संस्कृत कवीने जमीनदाराला म्हटले, ''मालक, हे दोघं खरंच पंडित असतील, तर आपण त्यांचा खुशाल सत्कार करा. संस्कृतमधल्या त्यांच्या पांडित्याची परीक्षा मला करू द्या. मारा, नर, पूरा, जारा, परा, हारा या शब्दांनी युक्त असं पद्य बनवायला त्यांना सांगा. 'दुर्संगात महतां किं भवति' - वाईट लोकांच्या संगतीत आमच्यासारख्या महाकवींचं काय भलं होणार?'' गर्वगर्भित स्वरात तो बोलला.

रमा, शिव म्हणाले ''आम्ही आपल्या बरोबरचे नव्हेतच. पण देवीच्या वरदानामुळे जन्मलेले आम्ही दोघं 'स्त्री व पुरुष समान शक्तिशाली असतात' हे सिद्ध करण्यासाठी काव्यपंक्ति ऐकवत आहोत. कुणाला पराजित करावं असा आमचा विचार नाहीय. आपणाला प्रणाम करून आम्ही इतकंच म्हणू इच्छितो - 'मानपूजापहारा'.

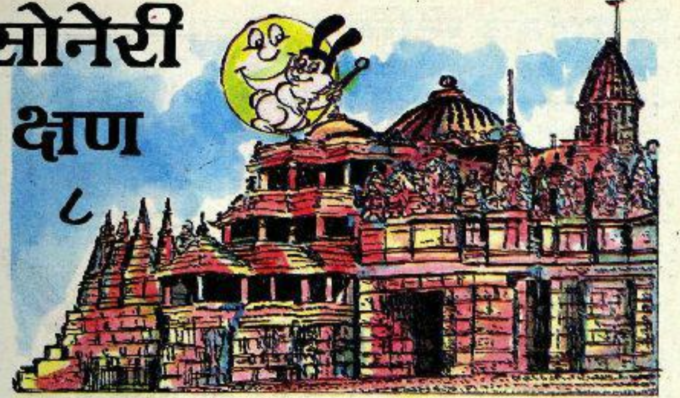
संस्कृत कवीने आता मान तुकवत जमीनदाराला म्हटले, 'मान' चा अर्थ आहे सत्कार आणि 'अपहारा' चा अर्थ आहे तप. वाईट लोकांच्या संगतीने महाकवींचा आदर, पूजा, सत्कार लुप्त होऊन जातात. मी जे मारा, नर, पूरा, जारा, परा, हारा शब्द सांगितले, त्यांची पहिली अक्षरे जुळवून यांनी मानपूजापहारा म्हणून संस्कृतमधे निराकरण केलं. त्याद्वारे यांनी सांगितलं की आदर, पूजा, सत्कार आम्हापैकी कुणाचा व्हावा, याचा आपणच विचार करा. हे युवक युवती खरोखरच श्रेष्ठ महाकवी आहेत.''

जमीनदाराने अत्यन्त आनन्दाने शिव-रमा यांचे स्वागत व सत्कार केला व त्यांना आपल्या दरबारात श्रेष्ठ असे स्थान दिले.

सोनेरी क्षण

८

(१) हे राजस्तानच्या अद्‌भुत जैन मन्दिरांपैकी एक मन्दिर आहे. १४३९ मधे याचे बांधकाम केले गेले. यात १४४४ स्तंभांवर आधारित २९ मंडप आहेत परन्तु इतक्या साऱ्या स्तंभापैकी कोणतेही दोन एकमेकांसारखे नाहीत. या मन्दिराचे नाव व ते कुठे आहे हे सांगू शकाल?

(२) हे पवित्र शिवालय समुद्र सपाटीपासून १३,००० फूट ऊंचीवर बर्फाळ पहाडांच्या मधे आहे. हे शिवलिंगही बर्फानेच बनलेले आहे. चन्द्राचा आकार-वाढत असणाऱ्या शुक्ल पक्षात हे शिवलिंगही मोठे होत जाते व कृष्णपक्षात त्याचा आकार लहान होत जातो. हे शिवलिंग कोठे आहे सांगाल?

(३) डाव्या हाताला जी लिपि आहे तिचा उपयोग सिन्धु खोरे संस्कृतीच्या काळात केला गेला. याचा अर्थ आजपर्यन्त समजू शकलेला नाही. उजव्या बाजूच्या लिपीत व सिंधु खोरे संस्कृतीच्या काळातल्या लिपीत साम्य आहे. या लिपीचा उपयोग कोणी केला?

कोशिश कीजिये !

बाडी रोल

गेंद के इस खेल को मजे से खेल सकते हैं।

अ - टेनिस गेंद को दायें हाथ में पकड़िये।

आ - दोनों हाथों को ऊपर उठाकर अंग्रेजी अक्षर 'टी' के आकार में खड़े हो जाइये।

ई - अपने हाथ की गेंद को दायें हाथ के ऊपर से लुढ़काइये।
वह कोहनी, भुजा, छाती से लुढ़कती हुई जायेगी और बायीं भुजा व कोहनी से निकलती हुई बायें हाथ में पहुँचेगी। सक्रम रूप से अगर आप ऐसा कर सकें तो गेंद को बायें हाथ से दायें हाथ में पहुँचाने की कोशिश कीजिये।

टेड्डी बेर की तस्वीर

आवश्यक वस्तु

पुराना प्लास्टिक टेड्डी बेर, प्लास्टर आफ़ पारीस, कैंची, धागे का एक टुकड़ा, कुछ रंग

बनाने की पद्धति

१. प्लास्टिक टेड्डी बेर को सीधे दो भागों में कतरिये।

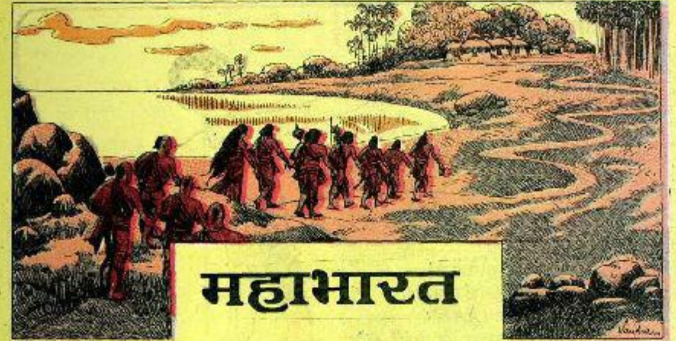
२. प्लास्टर आफ पारीस में पानी मिलाइये। खूब मलने के बाद पिंड-सा बनाइये।

३. कतरे गये बेर के दोनों भागों में पिंड को भरिये। दोनों को एक बनाकर धागे से बाँधिये।

४. प्लास्टर आफ़ पारीस जब तक सख्त नहीं होता तब तक बगल में रखिये।

५. उसके बाद धीरे-धीरे प्लास्टिक की तस्वीर को निकालिये। अब प्लास्टर आफ पारीस को टड्डी बेर का आकार मिल जायेगा।

६. आख़िर टेड्डी बेर की आँखों, नाक और मुँह पर रंग पोतिये।

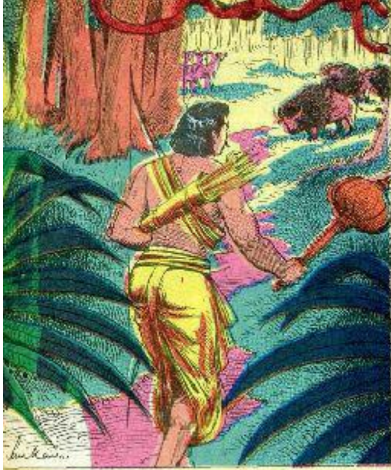
महाभारत

एक वर्ष के अरण्यवास के बाद अर्जुन इंद्रलोक गया। वहाँ से लौटते-लौटते पाँच साल गुज़र गये। उसके लौटने के बाद चार सालों तक वे गंधमादन पर्वत प्राँतों में रहे। कुबेर की अनुमति पाकर और उससे नियुक्त किये गये यक्षों की सहायता से पांडवों ने दिव्य उन प्रदेशों के सौंदर्य को भली-भांति निहारा। उनके अरण्यवास के दस वर्ष यों गुज़र गये। यहाँ ग्यारहवाँ वर्ष भी पूरा हुआ। शीघ्र ही बारहवाँ वर्ष भी समाप्त होने जा रहा है। उपरांत अज्ञातवास भी पूरा करेंगे और कौरवों से युद्ध करके अपने प्रतिशोध की अग्नि बुझाएँगे। उस समय की बड़ी ही आतुरता से प्रतीक्षा कर रहा है भीम। उसने एक दिन अग्रज धर्मराज से अपने मन की बात नित्संकोच बता भी दी। अर्जुन, नकुल, सहदेव ने भीम का समर्थन किया। उनकी बातों से स्पष्ट गोचर हो रहा था कि वे भी इसी समय की प्रतीक्षा में हैं।

धर्मराज ने उनके भाव भाँप लिये और उन देवप्राँतों को छोड़कर चले जाने का निश्चय किया। भीम ने जैसे ही स्मरण किया, घटोत्कच अपने अनुचरों के साथ वहाँ उपस्थित हो गया। पांडवों को उन्होंने वृष पर्व के आश्रम में पहुँचाया। वहाँ से वे बदरिकारण्य में आये। उस सुंदर अरण्य में वे एक महीने तक रहे। वहाँ से वे किरात देश सुबाहपुर में आये। इंद्रसेन, विशोक आदि पांडवों के सहयात्री वहीं ठहर गये। घटोत्कच और उसके अनुचरों को भी उन्होंने वहाँ से भेज दिया और पैदल चलते हुए हिमालय के विशाखयूप पहुँचे।

उस प्राँत में आखेट करने बहुत ही मृग हैं। आखेट करने में उनकी बड़ी रुचि है, अतः एक साल तक पांडव वहीं रह गये।

भीम एक दिन हथियार लिये आखेट

करने निकला । उसने बहुत-से जंतुओं को मार डाला । जब वह इस क्रिया में मग्न था, तब उसने अचानक एक महासर्प को देखा । वह हरे रंग का सर्प था । उसका मुँह पर्वत-गुफ़ा की तरह विशाल था । उसके मुँह में अति भयंकर चार दाँत थे । उसकी आँखें प्रकाश से भरी हुई थीं । उसके मुँह से विष-ज्वालाएँ निकल रही थीं और बड़े-बड़े वृक्षों को भी जला रही थीं । ऐसे भयंकर सर्प से भीम भिड़ गया । उसने तुरंत भीम के शरीर को लपेट लिया । क्षण भर के लिए निस्तेज भीम ने उससे छुटकारा पाने की ज़बरदस्त कोशिश की । भीम का बल हज़ार हाथियों के समान है, पर अपने बल का प्रयोग करने के बाद भी वह इस प्रयत्न में असफल ही रहा । सर्प के बंधन से वह मुक्त नहीं हो पाया ।

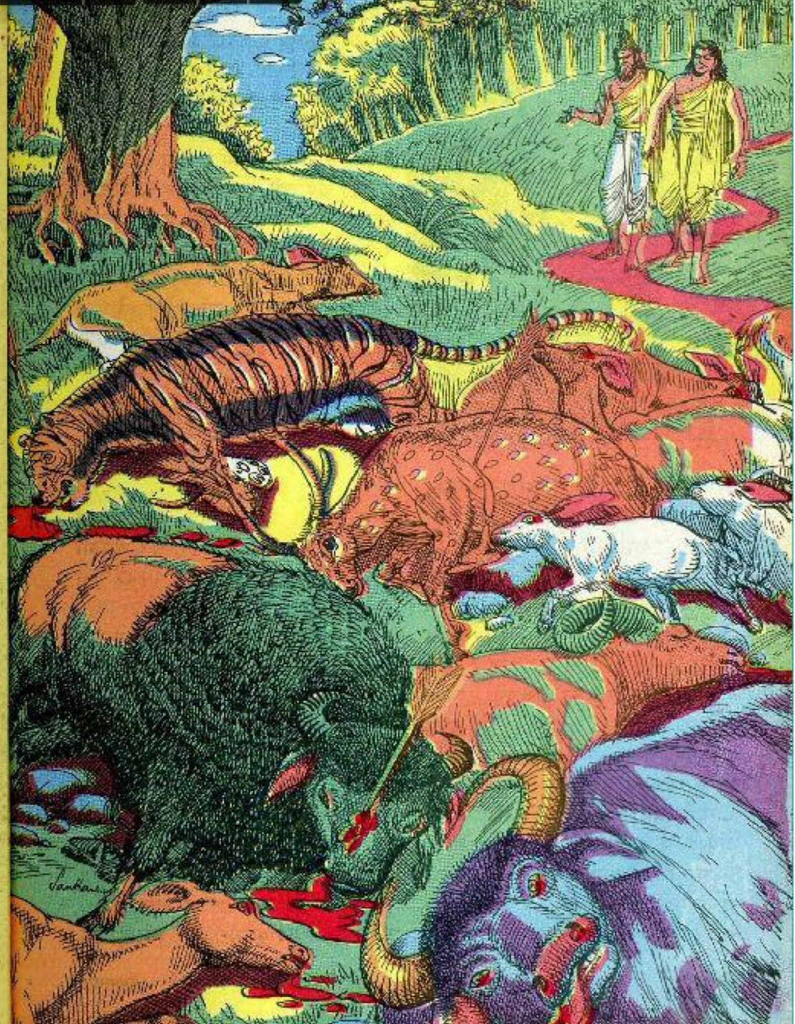
भीम समय पर नहीं लौटा तो धर्मराज उसी दिशा में गया, जिस दशा में भीम गया था । अर्जुन, नकुल और सहदेव को द्रौपदी की रक्षा का भार सौंपा । दौम्य भी उसके साथ-साथ गया । मार्ग में भीम से मारे गये जंतुओं के ढेर थे, इसलिए उन्हें उसे खोजने में कष्ट नहीं हुआ ।

धर्मराज ने देखा कि भीम सर्प के पाश में बंधा हुआ है और अब वह असहाय होकर निराश दीख रहा है । धर्मराज की समझ में नहीं आया कि भीम क्यों और कैसे सर्प के मुँह में फँस गया । उसने सर्प को संबोधित करते हुए कहा "सर्पराज, तुम्हें आहार ही चाहिये, तो कहो, क्या चाहते हो । तुम जो भी चाहोगे, दूँगा । मेरे भ्राता को छोड़ दो ।"

सर्प ने कहा "महाशय, तुम्हारा भ्राता संयोगवश मेरे चंगुल में फँस गया । मैं उसे किसी भी हालत में नहीं छोड़ूँगा । तुम भी यहीं रहना चाहते हो तो रहो । तुम्हें कल निगल डालूँगा ।"

दर्प से भरे उसके उत्तर को सुनकर धर्मराज ने पूछा "बताओ, तुम हो कौन?"

"मैं तुम्हारा पूर्वज हूँ । मेरा नाम नहुष है । चंद्र की सातवीं पीढ़ी का हूँ । अपने जीवन-काल में मैंने अनेकों पुण्य कार्य किये । अमित तपस्या करके इंद्र पद पाया । इंद्र का पद पाते ही मैं घमंडी बन गया । अपनी सीमाएँ लाँघ गया । ब्राह्मणों का अपमान किया । अगस्त्य नामक मुनि मुझपर क्रोधित हुए । मुझे सर्प बन जाने का शाप दिया । किन्तु उन्हीं की कृपा से मुझे पूर्व स्मृतियाँ

और असीम बल प्राप्त हुए। उन्होंने ने मुझसे कहा भी कि जो मेरे प्रश्नों का सही उत्तर देगा, उससे मुझे शाप से मुक्ति मिलेगी।'' सर्प ने कहा।

''तो पूछो, यथाशक्ति मैं सही उत्तर देने का प्रयत्न करूँगा। प्रश्न पूछो'' धर्मराज ने कहा।

''ब्राह्मण कौन है? उसे क्या जानना आवश्यक है?'' सर्प ने पूछा। ''जो उत्तर मुझे सही लग रहा है, बता रहा हूँ। ब्राह्मण वह है, जिसमें सत्य, दान, सहनशक्ति, तपस्या, दया, करुणा आदि गुण हों। उसे जो जानना चाहिये वह है - उस परब्रह्म-तत्व को जिसमें न ही सुख है, न ही दुख।'' धर्मराज ने कहा।

''राजन्, तुमसे बताये गये सब गुण अगर शूद्र में हों तो उसे क्या ब्राह्मण कहा जा सकता है? तुमने कहा कि परब्रह्म-तत्व सुख-दुखों से परे है। क्या संसार में ऐसा कुछ भी नहीं, जो सुख-दुखों से परे हो?'' सर्प ने पूछा।

''जिसमें सत्य, दान, दया आदि गुण हों, वह शूद्र नहीं। अगर ये गुण ब्राह्मण में नहीं हों तो वह ब्राह्मण नहीं है। सदाचार सर्वोत्तम है। जिस प्रकार शीतोष्ण के मध्य शून्य है, उसी प्रकार सुख-दुखों से भिन्न इस संसार में कुछ है नहीं। इन द्वंद्वों के परे एक ही है और वह है परब्रह्म-तत्व।'' धर्मराज ने कहा।

''तुमने कहा कि सदाचार सर्वोत्तम है। सदाचार मात्र से अगर कोई ब्राह्मण बन जाए तो वर्णाश्रमों की क्या आवश्यकता?'' सर्प ने पूछा।

धर्मराज ने कहा 'बोलना, पैदा होना, मर जाना, बच्चों को जन्म देना सब मानवों के लिए समान व सहज हैं। किन्तु पूर्व जाति- सांकर्य के कारण वर्ण-विभाजन अवश्यंभावी हो गया। वेद के ज्ञाताओं का मुख्य गुण हो - उनका सदाचार, उनकी व्यवहार-शैली। ब्राह्मण स्त्री की कोख से जन्मा प्राणी भी तब तक शूद्र के समान ही है, जब तक वह संस्कारी नहीं होता। अपने जीवन-काल में सत्य आदि सद्गुणों को ग्रहण करने पर ब्राह्मण बनता है। ऐसा गुण-ग्राही शूद्र भी ब्राह्मण है, स्वयं मनु ने बहुत पूर्व कहा।''

तब सर्प ने कहा ''तुम्हारे समाधानों ने मुझे संतृप्त किया। मैं तुम्हारे भ्राता को

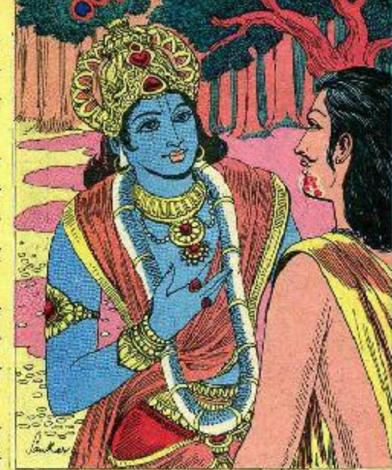
निगलूँगा नहीं।'' तब वह स्वयं शाप से मुक्त हुआ और पूर्व नहुष रूप प्राप्त किया। इतने में स्वर्ग से विमान आया, जिसमें बैठकर नहुष स्वर्ग चला गया।

धर्मराज ने यों अपने भाई को सर्प से छुड़ाया और दौम्य सहित अपनी पर्णशाला पहुँचा। फिर सब से सविस्तार बताया, जो हुआ। सबको भीम के दुस्साहस पर और धर्मराज के ज्ञान पर आश्चर्य हुआ।

वर्षा काल के समाप्त होते तक पांडव द्वैतवन में ही रहे। ब्राह्मणों व परिवार को लेकर वे काम्यकवन पहुँचे। ऋषियों ने वहाँ उनका स्वागत किया।

श्रीकृष्ण, सत्यभामा को लेकर पांडवों को देखने वहाँ आया। सब पांडवों की उपस्थिति में श्रीकृष्ण ने धर्मराज से कहा ''राजन्, यद्यपि इतने वर्षों तक अरण्य ही तुम्हारा निवास-स्थल है, पर तुमने अरण्य-धर्मों का पालन नहीं किया। राजधर्म निभाते रहे। धर्मराज तुम्हारा सार्थक नाम है। जैसे ही निर्णीत काल पूरा होगा, हम सब तुम्हारा साथ देंगे और स्वार्थी, कपटी, ईर्ष्यालू उन कौरवों का समूल नाश करेंगे। यह निश्चित है कि तुम राजा बनोगे।'' फिर उसने द्रौपदी से कहा ''पाँचाली, दुर्योधन के सिर पर मौत मंडरा रही है। सुभद्रा तुम्हारे बच्चों की अच्छी तरह से देख-भाल कर रही है। प्रद्युम्न उन्हें धनुर्विद्या सिखा रहा है।''

धर्मराज ने कृष्ण को प्रणाम करते हुए कहा ''तुम ही हमारे आधार हो। अरण्यवास समाप्त होनेवाला है। तुम्हारी दया से अज्ञातवास का एक वर्ष भी सफलतापूर्वक

समाप्त हो जाए तो तुम्हें ही हमारा मार्ग-दर्शन करना होगा। तब तुम ही आज्ञा दो कि हमें क्या करना चाहिये।''

कृष्ण जब वहाँ था, तब मार्कंडेय भी आया। उसकी आयु दीर्घ है। परंतु देखने में बीस वर्ष की आयु का लगता है। उसका मुख तेजस्व से भरा हुआ है। मार्कंडेय चाहता है कि वहाँ उपस्थित सबों को अनेकों कथाएँ सुनाऊँ और अनुकरणीय धर्म-सूत्र बताऊँ। आश्रम के बाहर यह गोष्ठी चल रही थी तो अंदर सत्यभामा और द्रौपदी बातों में मग्न थीं।

सत्यभामा ने द्रौपदी से पूछा ''तुम्हारे पति शूर-वीर हैं। दिक्पालों से कुछ कम नहीं हैं। मुझे आश्चर्य तो इस बात का है कि ऐसे बलवान पाँच पति कैसे तुम्हारे वश

में रह रहे हैं । वे तुम्हारे मन को कभी नहीं दुखाते । ऐसा कोई काम नहीं करते, जो तुम्हें पसंद न हो । तुम्हारा बड़ा आदर करते हैं । इसका क्या कारण है? उन्हें अपने वश में रखने के लिए क्या तुमने पूजाएँ की? व्रत रखे? मंत्र या जड़ी-बूटियों का प्रयोग करके अपने वश में रखा? मुझे भी यह रहस्य बताओ, जिससे मैं अपने पति को अपने वश में रख सकूँ । मेरे पतिदेव का स्वभाव तुम तो जानती ही हो ।''

द्रौपदी ने कहा ''सत्यभामा, तुमने वशीकरण के जिन मंत्र-तंत्रों की बातें कीं, उनका उपयोग बुरी स्त्रीयाँ ही करती हैं । कृष्ण की पत्नी होते हुए ऐसी बातें करना तुम्हें शोभा नहीं देता । मेरे बारे में तुम्हारे मन में उत्पन्न संदेह भी त्रुटिपूर्ण है । पत्नी, पति को अपने वश में करने के लिए मंत्र-तंत्रों का सहारा ले और पति को यह मालूम हो, तो क्या वह उसकी आँखों से गिर नहीं जायेगी? पति की दृष्टि में ऐसी स्त्री का मूल्य ही क्या रह जायेगा । क्या वह पत्नी उसे विष-भरी सांपिन नहीं लगेगी? सुनो, जानो कि पांडव क्यों मेरे प्रति इतने प्रेम से व्यवहार करते हैं । मैं अनावश्यक माँगें प्रस्तुत नहीं करती । अगर मेरी उचित माँगें भी वे पूरी नहीं कर पाते तो मैं रूठती नहीं । मेरा विश्वास है कि मेरे पति मुझे हृदयपूर्वक चाहते हैं । इसका यह मतलब नहीं कि उनकी सेवाएँ न करूँ । अपने कर्तव्यों में कभी ढिलाई नहीं आने देती । उनकी सेवाएँ मैं स्वयं करती हूँ । दास-दासियों के भरोसे कभी नहीं छोड़ती । उन्हें जिस प्रकार का भोजन व पदार्थ पसंद हैं, स्वयं बनाती हूँ और खिलाती हूँ । वे जब भी कुछ कहते या करते हैं, तब मैं उसका विरोध करती ही नहीं । अकारण मैं नहीं हँसती । अपनी सौतनों को देखकर कभी ईर्ष्या नहीं करती । श्री धर्मराज इंद्रप्रस्थ में जब राज्य करते थे, तब हज़ारों ब्राह्मण, ब्रह्मचारी, सन्यासी अतिथि बनकर आते-जाते थे । मैं स्वयं उनके सत्कार का कार्य संभालती थी । ये ही नहीं, बल्कि पांडवों की और पत्नियाँ, हज़ारों दास-दासियाँ, पशु-पालक आदि रहते थे । उनके कुशल-मंगल की देखरेख भी मैं स्वयं संभालती थी । आख़िर ख़ज़ाने का हिसाब भी मैं ही देखा करती थी । संक्षेप में परिवार का पूरा भार मैं ही संभालती थी । इसी

स्वर्गाकडे परत गेला.

इन्द्राने अर्जुनाला अनेक दिव्यास्त्रे दिली होती. ती त्याने द्रौपदीकडे दिली. आणि धर्मराजाजवळ बसून तो स्वर्गातले आपले अनुभव सांगत राहिला.

अर्जुन म्हणाला, ''दितीला दोन मुली - पुलोमा आणि कालका. त्या दोघींनी तपस्या करून ब्रह्मदेवाला प्रसन्न केले. त्यांनी दोन वर मागितले. एक - त्यांच्या मुलांना देव किंवा दानव कोणीही मारू शकू नये. आणि दुसरा-हिरण्य नावाचे शहर त्यांना रहाण्यासाठी देण्यात यावे. त्याप्रमाणे पौलोमी अन् कालकेय त्या नगरात राहू लागले. ते देवांबद्दल बेपर्वाई दाखवू लागले. त्या राक्षसांना मारून टाकल्यावर मी शहरात प्रवेश केला. मार्गात प्रेतांचा खच असल्याने मला रथ चालवणंही कठीण पडू लागलं. नगरभरात राक्षस स्त्रियांचा आक्रोश घुमत होता. रथाच्या आवाजाने घाबरून त्या घरात लपून बसल्या. प्रथम जेंव्हा ते नगर तयार झालं, तेंव्हा देव तेथे रहात असत. ब्रह्मदेवाच्या वराचे फळ म्हणून राक्षसांकडून त्यांना तेथून पळवून लावण्यात आलं अन् त्यांनी तेथे आपलं आधिपत्त्य स्थापलं. मातलीनं या सर्व गोष्टी मला सांगितल्या. इन्द्राने पौलोमी व कालकेयांच निर्मूलन कसे करावे याबद्दल जेंव्हा ब्रह्मदेवाला विचारले, तेंव्हा देव-दानव जातीच्याच कुणा व्यक्तीकडून हे शक्य होईल, असे त्याने सांगितले. इन्द्रानं हा कार्य-भार माझ्यावर सोपववा आणि कालकेयांना समाप्त करण्या-साठी मला दिव्यास्त्रं दिली. या अस्त्रांच्या मदतीनं मी कालकेयांचा विध्वंस केला अन् नगरात प्रवेश केला.''

दुसऱ्या दिवशी प्रातःकाळी धर्मराजाने अर्जुनाला बोलावून त्याला मिळालेली दिव्यास्त्रे दाखवायला सांगितली. अर्जुनाने देवदत्त नावाच्या शंखासह आपली सारी दिव्यास्त्रे दाखवली.

त्याच वेळी नारदाने तेथे येऊन अर्जुनाला म्हटले, ''अर्जुना, तसंच काही विशेष कारण नसेल तर यांचा उपयोग अजिबात करू नको. कारणाशिवाय यांचा वापर केला तर मोठा अनर्थ होईल. युद्धात जेंव्हा तू यांचा उपयोग करशील तेंव्हा मी स्वतःयेऊन पाहीन.'' आणि नारद तेथून निघून गेला.

'चान्दोबाच्या' बातम्या

शांति विश्वविद्यालय

शत्रूला तोंड कसे द्यावे, अचानक हल्ला कसा करावा, युद्ध कसे करावे इ. विषयांचे प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्थांबद्दल आपल्या ऐकिवात आहेच. अशाही काही संस्था आहेत, की जिथे अुत्साही तरुण-तरुणींना युद्धकलेचे प्रशिक्षण दिले जाते. पण शेजाऱ्यांशी मैत्रीपूर्ण व्यवहार कसा करावा, सहजीवन कसे व्यतीत करावे, शान्ततापूर्ण वातावरणात कसे रहावे-याबद्दलचे शिक्षण देणाऱ्या संस्थांबद्दल आपल्याला काहीच माहिती नाही. पण अशा प्रकारच्या शान्ति विश्वविद्यालयाच्या स्थापनेचे प्रयत्न चालू आहेत. त्याचे नाव आहे- युनाइटेड अर्थ पीस युनिव्हर्सिटी. (समैक्य विश्वशान्ति विश्व विद्यालय). महाराष्ट्रातील पुण्याजवळच्या, सुप्रसिद्ध संत ज्ञानेश्वर यांचे निवासस्थळ आळंदी या एका लहान शहरात या विश्वविद्यालयाची स्थापना होत आहे. ही योजना कार्यान्वित करण्यासाठी जवळजवळ ३० कोटी अमेरिकन डॉलर्स खर्च होतील.

कवितांची भिंत

चीनच्या हुनान पान्ताच्या मध्यावर चांग्डे नगरात पूर रोखण्यासाठी २.५ किमी. लांबीची एक भिंत अुभारण्यात येत आहे. नगरजनांचा असा विचार आहे की, भिंतीचा अुपयोग केवळ पूर रोखण्यासाठी न करता दुसऱ्या एकाद्या कामासाठीही व्हावा. यासाठी ते या बांधाच्या आतील भाग कवितांनी सुशोभित करणार आहेत. त्यांनी असे ठरवले आहे की त्यावर १००० कविता लिहिल्या जाव्यात. त्यामधे प्राचीन व अर्वाचीन दोन्ही कविता असतील. १९४९ ते १९७६ पर्यन्त चीनचे शासन चालवणाऱ्या माओत्से तुंग यांचा जन्म चांग्डे जवळच झाला होता. इथे हे सांगणे संयुक्तिक होईल की माओ स्वतः एक महान कवि होते.

धुरापासून ऊर्जा

शहरातला केरकचरा जमा करून नंतर तो जाळण्यात येतो व त्यापासून धूर निघतो. धुरातही एक शक्ति असतेच, पण आजवर तिचा अुपयोग केला गेला नाही. तायवानमधे या शक्तीच्या अुपयोगाचाही मार्ग शोधण्यात आला आहे. पैरोन नगराच्या सरहद्दीवर कचरा जाळला जातो. त्याच ठिकाणी एक रेस्टॉरंट बनवले जात आहे. येथे १५० फूट अुंचीची एक धुराची चिमणी आहे. येथे निर्मित होणारे रेस्टॉरण्ट १२० फूट अुंचीवर असेल, अन् ते या चिमणीच्या भोवती फिरत राहील. यात शंभर माणसे बसू शकतील. वरच्या मजल्यावर बारा दुर्बिणी असतील. याचे बांधकाम पुरे होईल तेंव्हा जगातले अशा प्रकारचे हे पहिलेच रेस्टॉरण्ट असेल.

घरामधे परिवर्तित होणाऱ्या गुहा

चीन मधे जवळ जवळ चाळीस लाख लोक गुहांमधे रहात आहेत. ते शहरांकडे आकर्षित होऊन नोकरीसाठी शहरात राहू लागले आहेत. या रिकाम्या गुहांचे घरांमधे रहाण्यालायक सुन्दर घरांमधे परिवर्तन करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. हे प्रयत्न स्वतः सरकारनेच आपल्या हाती घेतले आहेत. सरकारचे असे म्हणणे आहे की पक्ष्यांच्या घरट्यांसारख्या संकुचित फ्लॅटमधे रहाण्यापेक्षा लोक अशा गुहांमधे रहाणे पसन्त करतील. चीनच्या लॉस पठारातील गुहांचे आधुनिकीकरण चालू आहे. गृह-निर्माण-खात्याचे मजूर या कामाला लागले आहेत. गान्सु, हेनान, पान्सी या प्रान्तातल्या गुहा आता 'घरांत' परिवर्तित होत आहेत. यामुळे विजेची बचत व निसर्गाचे रक्षणही होत आहे. गुहांची ही घरे आंतरराष्ट्रीय वास्तुशास्त्रज्ञांना आकर्षित करत आहेत.

'चान्दोबा' पुरवणी - ९८

आपल्या देशाची वृक्षसंपदा

कर्मालि

'**आ**पल्या देशची वृक्षसंपदा' या शीर्षकाखाली आपण ज्या ज्या वृक्षांची माहिती मिळवत आहोत, ते सर्वचे सर्व आपल्याच देशात अुत्पन्न झालेत असे नव्हे. बरेच वृक्ष दूर-दूरच्या देशातून इथे आणले गेले व ते इथे विस्तारले. परन्तु आकारात चांगला मोठा असणारा कर्मालि हा वृक्ष मात्र आपल्याच देशातला आहे. वृक्षशास्त्रात याला 'दिल्लेनिया इंडिका' असे म्हणतात.

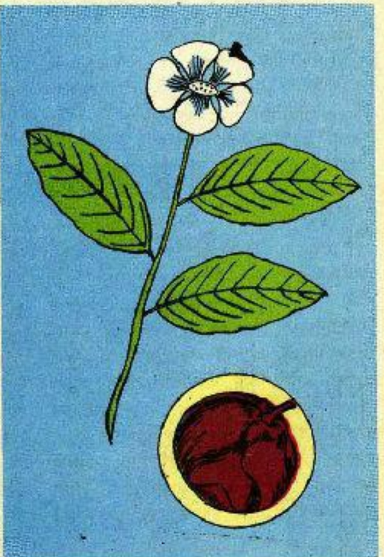
हिन्दीत याला 'चल्ता', बंगाली व मल्याळीत 'चलिता', अुरिया भाषेत 'चलोता', गुजराथीत 'कारंबाल', कानडीत 'बेट्टद कनगाल' व तेलगूत 'पेद्द कालिंगा' असे म्हणतात.

प. बंगाल, बिहार, आसाम राज्यात हे वृक्ष जास्त करून आढळतात. अन्य प्रान्तातही कुठे कुठे आढळतात. सरळ अुंच वाढणाऱ्या या वृक्षांच्या फांद्या गोल मुकुटासारख्या पसरतात. वृक्षाची साल मअू असते. वृक्ष १०-२० मीटर अुंचीपर्यंत वाढतात.

पाने हिरवीगार असून नेहमी चमकत असतात. फांद्यांचे शेवटचे भाग रुन्द व टोकदार असतात. पाने क्रमवार असतात. आणि त्यावरील रेषा समानांतर असतात.

सुगंध पसरणारी याची मोठमोठी फुले पांढरी असतात. आणि डहाळ्यांच्या शेवटांना एकेकटी फुलतात. फुलांचा बहर जून-जुलैत असतो. यांच्या मोठ मोठ्या फळांचा व्यास ८ ते १२ सें.मी. इतका असतो. वरचे कवच कडक असते. सफरचंदाप्रमाणेच आतील गराच्या मधोमध बिया असतात.

आपल्या देशाच्या पश्चिम भागात आढळणाऱ्या दिल्लिनिया जातीच्या झाडांची पाने केळ्याच्या पानांप्रमाणे लांब व रुन्द असतात.

आपल्या देशातील ऋषि-मुनिः

बलाकी

आपले प्राचीन मुनि जिज्ञासू असत. त्यांना सर्व काही माहीत असले तरीही आणखी जाणण्याची त्यांची इच्छा असे. अत्यन्त नम्र असत ते.

परन्तु मुनिकुमार बलाकी याचा स्वभाव मात्र अुलट होता. विद्याभ्यास संपल्याबरोबर त्याला असे वाटू लागले की आपण सर्वज्ञानी झालो. मोठ्यात मोठ्या ज्ञानी माणसालाही काही शिकवायची आपली योग्यता आहे, असा गर्व त्याला वाटू लागला. यामुळे सर्वजण त्याला 'गर्विष्ठ बलाकी' असे म्हणू लागले.

काशीचा राजा अत्यंत जिज्ञासू व ज्ञानपिपासू होता. बलाकीला हे कळल्यावर ताबडतोब काशीला जाअून तो राजाला भेटला. आपण राजाला ब्रह्मज्ञानाचा बोध करू शकतो असा दावा त्याने केला. त्याच्या बोलण्यावर प्रसन्न होअून राजाने त्याला तशी परवानगी दिली. परंतु प्रत्यक्षात बलाकीने एकादा मंत्र किंवा श्लोक म्हणावा, यापूर्वी राजाच तो म्हणून दाखवू लागला, अन् त्यांचा अर्थ व्याख्येसह सांगू लागला. महाराज आपल्यापेक्षाही मोठे ज्ञानी असल्याचे बलाकीला कळायला वेळ लागला नाही. आपला गर्व व अज्ञानाची त्याला लाज वाटली. काशीराजाची क्षमा मागून त्याने त्याचे शिष्यत्व पत्करले.

एक दिवस राजाने बलाकीला एक सुषुप्तावस्थेतला माणूस दाखवून विचारले की, 'सुषुप्तावस्थेत त्याची चेतना कुठे असेल?' बलाकी अुत्तर देअू शकला नाही, तेंव्हा स्वतः स्पष्टीकरण देत राजा म्हणाला, "सुषुप्तावस्थेत, म्हणजेच गाढ निद्रेत असताना माणसाला चेतना नसते. तरीही तो अनिर्वचनीय तूर्यानन्द (ब्रह्मलीनता) अनुभव असतो. कारण या स्थितीत त्याचा आत्मा भगवंतासमीप संचार करत असतो. जागृतावस्थेतही जर माणूस अशा तूर्यानन्दाचा अनुभव घेअू शकला, तर त्याचा अर्थ असा की, त्याच्यात खरोखरच आत्मज्ञान व आत्मनिग्रह आहे.

तुम्हाला माहीत आहे काय?

१. 'कथा सरित्सागर' चे रचयिता कोण?
२. डायनामाईट मधला मुख्य रासायनिक पदार्थ कोणता?
३. होमर, मिल्टन, हेलन किलर व वेद मेहता यांच्यात कोणते साम्य आहे?
४. भारताच्या सांविधानिक शासन-पत्रात संपत्तीचे अधिकार व प्राथमिक अधिकारातून हटवलेले कलम कोणते?
५. राजनैतिक नेता असून शिवाय 'भारतीदास' नावाने प्रसिद्ध लेखक कोण?
६. 'मॅगसेसे' पुरस्कार मिळवणारे पहिले भारतीय कोण?
७. सर्वप्रथम नोबेल पुरस्कार मिळवणाऱ्या संस्थेचे नाव काय?
८. दर वर्षी १० डिसेंबर रोजी नोबेल पुरस्कार दिला जातो. या दिवसाचे वैशिष्ट्य काय?
९. 'लिबर्टी' मूर्तीच्या रूपाची कल्पना कोणाची?
१०. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या अधिकारिक भाषा कोणकोणत्या आहेत?
११. संयुक्त राष्ट्रसंघाचा 'चार्टर' केंव्हा अमलात आणला गेला?
१२. 'सुरक्षा समितीत आपणाला कायम स्थान हवे' अशी मागणी भारताने केंव्हा केली?
१३. 'रेव्हेन्यू स्टॅम्पची आत्मकथा' कोणी लिहिली आहे?
१४. इंग्रजी भाषा ही राजभाषा म्हणून स्वीकारणारे भारतातले राज्य कोणते?
१५. आपल्या देशातला १ नंबरचा राष्ट्रीय मार्ग कोणता?
१६. पुढील 'वर्ल्ड कप क्रिकेट' कोणत्या देशात होणार आहे?

अुत्तरे

१. सोमदेव
२. नायट्रोग्लिसरिन
३. आंधळे असूनही यांनी महान् ग्रन्थ रचले.
४. १९७२ मधे आणलेले कलम.
५. अटल बिहारी बाजपेयी.
६. आचार्य विनोबा भावे.
७. बेल्जियमची आंतरराष्ट्रीय कायदा संस्था
८. जागतिक मानवी हक्काचा दिवस.
९. फ्रेड्रिक ऑगस्टे बार्तोल्डी.
१०. अरेबिक, चायनीज, इंग्लिश, फ्रेंच, रशियन व स्पॅनिश
११. २४ ऑक्टोबर, १९४५
१२. ३ आक्टोबर, १९९४
१३. अमृता प्रीतम
१४. नागालॅण्ड
१५. दिल्ली ते चंडीगड
१६. इंग्लंड

अधिकाराचे बळ

जटावल्लभ नावाचा एक शिक्षक प्रथमच शहरात आला. रहाण्यासाठी त्याने धर्मशाळेत पाऊल ठेवले. तिथे तर प्रचंड गोंधळ चालू होता. काही माणसंपत्ते कुटत होती, तर काही दारु पीत बसली होती. ही धर्मशाळा, की गुत्ता?' असा त्याला भ्रम पडला. इतक्यात कोणीसा ओरडला, ''शूरवीर आला शूरवीर!''

बास, सगळे दारुडे आणि जुगारी अुघड्या दरवाजातून बाहेर पळाले. त्याच वेळी दुसऱ्या बाजूने बन्द दरवाजाला आपल्या पूर्ण बळाने कोणीतरी जोरदार लाथ मारली. दरवाजा तुटून पडला.

जटावल्लभ स्तब्ध होअून तिकडेच पाहू लागला. एक धट्टाकट्टा, सहा फूट अुंच माणूस तेथे अुभा होता! त्याच्या निरक्या मिश्या अन् आग ओकणारे डोळे पाहूनच जटावल्लभ गर्भगळित झाला. आत आल्याबरोबर जटावल्लभकडे पहात तो ओरडला, ''तहान, तहान! अरे त्या लाकडी टेबलावरचा पाण्याचा घडा दे मला.''

''बापरे! चांगला अडकलो की! शेवटी याच्या हाती अडकणं नशिबी होते माझ्या!'' असे स्वत:शी म्हणत जटावल्लभने घडा अुचलून त्या शूरवीराला दिला. त्यावेळी हात कापत होते बिचाऱ्याचे.

घडा अुचलून शूरवीराने सगळे पाणी एका दमात घटाघटा पिअून टाकले. 'याच्याशी दोस्ती करणं बरं' असा विचार करुन जटावल्लभने विचारले, ''तुम्हाला आणखी पाणी हवं? खाण्याची काही व्यवस्था करून?''

''पाणी हवंय अन् खायलाही हवंय. पण अरे बहिऱ्या, ऐकलं नाहीस? सत्ताधर आत्ता येतोच आहे, बघ. आलाच तो!'' असे म्हणत तो तेथून पसार झाला.

इतक्यात एका बुटक्या माणसाने तेथे प्रवेश केला. त्याच्या पाठीमागे दहा हत्यारबन्द शिपाई हाते. तो आपल्या बारीक आवाजात म्हणाला. ''इथल्या दारुड्या आणि जुगारी लोकांना माझ्या येण्याची खबर लागलेली दिसतेयं. म्हणून सगळेच्या सगळे शेपूट घालून पळून गेले. जारे, त्यांचा पाठलाग करुन पकडून आणा. तोवर मी इथल्या मालकाला पकडून हातकड्या घालतो.''

''सर्वसाधारण जनता केवळ देहबळ पाहून नव्हे, तर त्याचा अधिकार पाहून घाबरते'' हे सत्य जाणून जटावल्लभ स्वत:शी हसत राहिला.

सुख-दुःख दोन्ही वाटून घ्या

सूरज कामासाठी शहराकडे निघाला. वाटेत खाण्यासाठी त्याच्या बायकोने तीन भाकरी दिल्या. जवळचा रस्ता म्हणून तो जंगलाच्या वाटेने निघाला. जंगलाच्या मधेच एका तरुणाने त्याला अडवले.

तरुण दिसायला मोठ्या घरचा वाटत होता. त्याचे कपडे किंमती होते, पण ते मळलेले, चुरगळलेले होते. 'आपल्याला प्रथम काही खायला हवं' अशी सूरजकडे त्याने मागणी केली. सूरजने त्याला द्यायला नकार दिला. तेंव्हा तरुणाने जबरदस्तीने भाकरी काढून घेतल्या. फार भुकेला असल्याने तो बकाबका खाअू लागला. इकडे स्वत:ला काहीच अुरत नाहीय असे पाहून सूरज ओरडत राहिला. पण त्या तरुणाने त्याच्या ओरड्याआरड्याकडे मुळीच लक्ष दिले नाही. नंतर त्याने विचारले, ''जवळचं भद्रगिरी गाव माहीत आहे नं तुला?'' सूरजने डोके हलवून म्हटले, ''हो, माहीत आहे.''

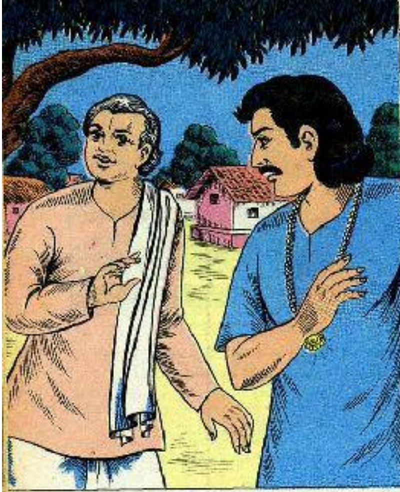
तो म्हणाला, ''शहरातून आलोय अन् मला भद्रगिरीला जायचंय. वाट चुकलो अन् या जंगलात अडकलो. तू मला भद्रगिरीला पोचव. तिथले जमीनदार माझे पिताजी आहेत. तू मला पोचवलंस तर ते तुला छानशी देणगी देतील.''

देणगी मिळायच्या आशेने सूरज तरुणाला भद्रगिरीला घेअून गेला. जमीनदाराने खूश होअून त्याला एक मोत्याची माळ बक्षीस दिली.

एवढ्याशा कामासाठी आपल्याला एवढे मोठे बक्षीस मिळेल अशी सूरजला कल्पनाही नव्हती. माळ मूल्यवान आहे, हे पाहूनच कळत होते. सूरजचा आनन्द वर्णनातीत होता.

माळ गळ्यात घातल्यावर शहरात जायचा आपला विचार त्याने सोडून दिला. लवकर

रेखा आठवले

गावात पोचून परिचित लोकांसमोर आपले भाग्य मिरवावे असे वाटून त्याने परतीचा रस्ता पकडला.

सूरजला सर्वात आधी दिसला गोविन्द. जरूरी कामासाठी निघालेल्या गोविन्दला अडवून तो म्हणाला, ''पाहिलीस माझ्या गळ्यातली ही मोत्यांची माळ? भद्रगिरीच्या जमीनदाराकडली आहे ही. त्यांनी बक्षीस दिलीय मला.''

गोविन्दने त्याच्या बोलण्याकडे लक्ष दिले नाही, कारण तो गडबडीत होता. तो म्हणाला, ''अरे लक्ष्मणच्या मुलीचं लग्न ठरलंय. गावचे सगळेजण ही बातमी ऐकून खूश आहेत. मी त्याला भेटून सांगायला निघालोय की - माझ्याकडून जमेल तितकी मी तुला मदत करीन. येतोस तूही माझ्या बरोबर?''

लक्ष्मणची मुलगी चांगली हुशार होती, घरकामात दक्ष होती. दिसायलाही सुंदर होती. पण अुजवा डोळा तिरळा असल्यामुळे तिचा विवाह लांबणीवर पडत होता. गावच्या लोकांना लक्ष्मणबद्दल सहानुभूती वाटत होती. मुलीचं लग्न कुठे पक्कं झालं म्हणजे बिचारा लक्ष्मण निश्चिन्त होईल असे वाटे सर्वांना. सूरजलाही हे सारे माहीत होते. पण गोविन्दने त्याच्याकडे लक्षच दिले नाही, आणि अुलट तो लक्ष्मणच्या मुलीच्या भाग्याबद्दलच बोलत राहिला याचे सूरजला वैषम्य वाटले. तो म्हणाला, मला आत्ता एक जरूरी काम आहे. मी नाही येअू शकणार तुझ्याबरोबर.''

थोडा पुढे गेल्यावर सूरजची गाठ पडली शिक्षक पूर्णानन्दशी. त्याला आपल्या गळ्यातली माळ दाखवत तो म्हणाला, ''ही काही साधीसुधी माळ नव्हे! भद्रगिरीच्या जमीनदाराची आहे ही. त्यांनी बक्षीस दिलीय मला!''

काहीतरी बोलायला हवं, म्हणून पूर्णानन्द म्हणाला, ''छान की!'' पण पुढे लगेच तो म्हणाला, ''आपल्या गावच्या पंडित रामशास्त्रींचा राजधानीत सत्कार झाला ना. त्यामुळे आपल्या गावची मान अुंचावली. रामशास्त्री कालच परत आल्याचं कळलं. मी त्यांनाच भेटायला निघालोय. येतोस तूही?''

सूरजला वाटले की आपण आपल्या माळेबद्दल बोललो अन् हा आपला तिकडे लक्षच न देता रामशास्त्रीचे गुण गात बसला आहे. आपली चीड लपवत तो म्हणाला, ''मी काही कामासाठी चाललोय. आत्ता नाही येअू शकत.'' आणि तो पुढे निघाला.

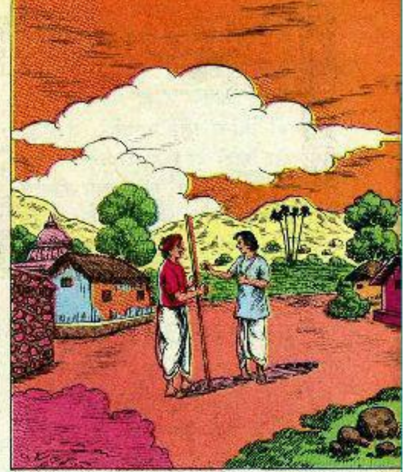
सूरज पुढे गेला आणि जवळच्या गल्लीत वळला, तर नेमका समोर नागराज त्याला दिसला. तो गडबडीत होता. तरीही सूरजला पाहून जरा थांबून म्हणाला, ''तुझ्या गळ्यात काय चमकतं आहे?

आपण काही न बोलताच नागराजने आपल्या माळेबद्दल विचारल्यामुळे सूरजला आनन्द वाटला. खूश होअून तो म्हणाला, ''ही भद्रगिरीच्या जमीनदाराची माळ आहे. खऱ्या मोत्यांची आहे. जमीनदारांची माळ खरीदणं काय माझ्या ऐपतीत बसेल?''

नागराजने आणखी काहीच विचारले नाही. सूरजने दिलेल्या माहितीकडे दुर्लक्ष करत तो म्हणाला, ''तू ऐकलंस? तुला तर माहीत आहेच, की आपल्या विराटची जमीन कोरडी पडलीय. गेली दोन वर्ष पाअूस न पडल्यानं कसलंच पीक आलं नाही तिथे. पण कालच त्याच्या विहीरीत पाणी भरलंय. विराटचे वाईट दिवस नाहीसे झाल्याने सगळेच खूश आहेत. मी त्याच्या आनंदात सहभागी होण्यासाठी त्याच्याकडे जायला निघालोय. चल, तूपण येतोस बरोबर?''

आता सूरजचे मन आक्रोशून अुठले. आपल्या भाग्याचं कोणीच कौतुक करत नाहीय! जमीनदाराने माळ का दिली, हे ही कोणीच विचारत नाहीय. नाराज होअून तो सरळ आपल्या घरी गेला.

सूरजच्या बायकोने माळ पाहिली आणि त्याच्या तोंडून हकिकत कळल्यावर म्हणाली, ''ही तर मोठ्या भाग्याची गोष्ट! फारा

दिवसांपासून अशी मोत्यांची माळ बनवायची माझी इच्छा होती. ती आता अशी मिळाली मला.'' ती फारच आनन्दली.

''ही माळ तर पुरुषांची आहे. जमीनदारानं स्वतःच्या गळ्यातनं काढून दिली होती.'' सूरज तावडतोब बोलला.

बायको हसत म्हणाली, ''माळ काय पुरुषांची अन् बायकांची अशी निराळी असते काय? श्रीमन्त वर्गात पुरुष या माळा घालतात, तर मध्यमवर्गात बायका वापरतात. कारण अशा घरात पुरुष काही घालतच नाहीत.''

''हंः! माझी श्रेष्ठता आणि सद्‌गुण पाहून जमीनदारानं माळ मला बक्षीस दिलीय. तेंव्हा ती मीच घालणार.'' सूरज म्हणाला.

''तुमचा असा काय मोठा पुरुषार्थ? अशा

कोणत्या आपल्या सद्‌गुणाचा अभिमान आहे तुम्हाला? त्या अुपाशी माणसाला आपण होअून भाकरीही दिली नाहीत तुम्ही! त्यानं जबरदस्तीनं घेतली तेंव्हा मुळुमुळु रडत बसलात! त्याला घरी पोचवलं, ते सुद्धा जमीनदार काही देईल या आशेन! ही तर सगळी भाग्याची गोष्ट. यात तुम्ही कोणती मर्दुमकी केलीत? मी भाकरी करून दिल्या नसत्या, तर तुमच्याशी बोलायचीही ताकत नव्हती त्या जमीनदाराच्या मुलाची! खरं तर तुमच्या या भाग्याची खरी अधिकारी मीच!"

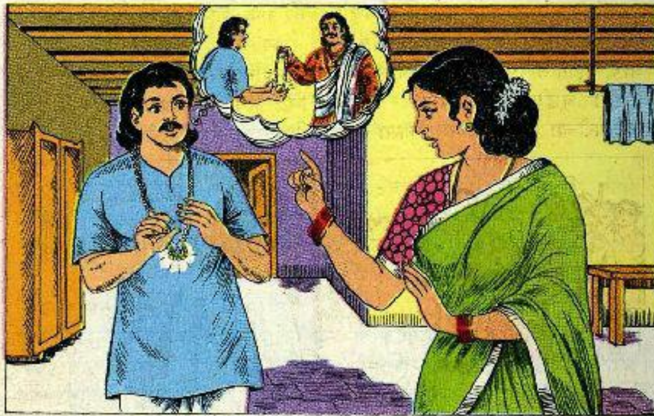
"गावच्या इतर माणसांप्रमाणे तुलाही माझा हेवा वाटतोय." सूरज म्हणाला.

"गावचे लोक हेवा करतात तुमचा? असं काय विशेष आहे तुमच्यात, की ज्यामुळे त्यांनी किंवा मी तुमचा हेवा करावा?" बायकोने बेधडक सूरजला विचारले.

तेंव्हा सूरजने गावात प्रवेश केल्यापासून जे जे घडले, ते सर्व तिला सांगितले आणि म्हटले, "एक-दोन नव्हे, तर चांगली पाच माणसं भेटली मला. कोणी एकानंही माझ्या भाग्याचं कौतुक केलं नाही. हा हेवाच नाही तर काय दुसरं?"

"हा हेवा तर नक्कीच नव्हे. नीट विचार करून सांगा. गावच्या कुणाचं काही भलं झालं, तर तुम्हाला कधी त्याचा आनन्द वाटला? तो जाहीर केलात? त्यांच्या भाग्याचं कौतुक केलंत? त्यांच्या आनंदात, सुखात भाग घेलात? तुम्ही जर असं काही केलं नाहीत, तर त्यांनी का करावं? आनंदातही देणं आणि घेणं दोन्ही जरुरीचं असतं." सूरजच्या बायकोने त्याची कानअुघाडणी केली.

बायकोचा सल्ला आणि वास्तविकतेने भरलेल्या या गोष्टी अैकून सूरज गप्पच झाला! त्याची बायको पुन्हा म्हणाली, "तुम्हाला जो जो भेटला तो प्रत्येकजण दुसऱ्या कुणाच्या

चांगल्याबद्दल, भाग्याबद्दल बोलला. तुम्ही फक्त स्वत:बद्दलच विचार करत राहिलात! दुसऱ्या कुणाबद्दल विचार करायला तयारच नव्हता तुम्ही! इतकी वर्ष एकत्र नान्दलो आपण! पण कधी माझ्यासाठी एकदा दागिना तुम्ही बनवलात? खरीदलात? अचानक तुम्हाला ही माळ मिळाली. पण प्रेमानं ही बायकोला द्यावी, असं मनातही नाही आलं तुमच्या! तुम्ही तर एक नंबरचे अप्पलपोटे आहात."

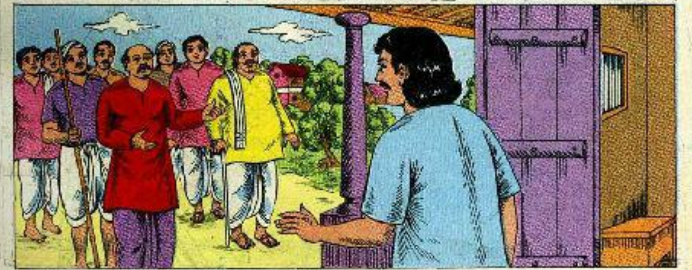
सूरजने ताबडतोब माळ काढून तिच्या हातात देत म्हटले, "मी ही गळ्यात घालून काय करू? तुलाच तर द्यायची मनात होतं माझ्या. अुगीच नाटक करून पाहिलं गं! पण इतक्यात रागावून तू खुशाल 'मी स्वार्थी आहे, आपलाच विचार करतो' असा आरोप केलास माझ्यावर."

सूरजच्या बायकोने माळ आपल्या गळ्यात घातली अन् त्याच्या दोन्ही पायांना हात लावत म्हणाली, "हो, माझीच बुद्धी कोती आहे, लहान आहे; म्हणूनच असं बोलले मी! तुमची बुद्धीच खरी मोठी, म्हणून चन्द्रगिरीच्या जमीनदारानं तुम्हाला माळ दिली. केवढं माझं पुण्य खरोखर!"

तिच्या बोलण्याने सूरजच्या आश्चर्याला पारावार राहिला नाही. आपल्या बायकोच्या तोंडची प्रशंसा ऐकून तो खरोखरच फार खूश झाला.

नंतर ताबडतोब लक्ष्मणच्या घरी जाअून त्याच्या मुलीचं लग्न ठरल्याबद्दल सूरजने त्याचे अभिनन्दन केले आणि आपल्याकडून होईल तितकी मदत करायचे कबूल केले. तिथून तो सरळ रामशास्त्रीच्या घरी गेला व त्याच्या तोंडून राजधानीत झालेल्या त्याच्या सत्काराबद्दल चौकशी करून त्याचेही अभिनन्दन केले. तेथून विराटकडे गेल्यावर त्याला दिसले की तो आपल्या विहीरीचं पाणी शेताला देत आहे. त्याचेही अभिनंदन करून सूरजने त्याच्या विहिरीचे पाणी चाखले. आज सूरज अगदी ढाराढूर झोपला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी अुठून बाहेर येतो, तो त्याला दिसले की गावचे सारे लोक त्याच्या घरासमोर अुभे आहेत!

चंद्रगिरीच्या जमीनदाराकडून बक्षीस मिळालेल्या मोत्याच्या माळेबद्दलची हकिकत विचारायला आले होते ते!

असना दागिना

कमलाचा बाप गरीब होता. बायको मेल्यावार आई आणि बाप दोन्ही भूमिका निभावत त्याने मुलीचे पालनपोषण केले. देवाने तिला पैसा दिला नव्हता. तरी सौन्दर्य मात्र अुदारपणे बहाल केले होते. सर्वजण तिच्या सौन्दर्याची खूप स्तुती करत. आपण सुंदर आहोत, हे तिलाही छान कळले होते. तारूण्यात पदार्पण करताच ती स्वर्गलोकात विचरु लागली. आपल्या सौन्दर्यावर मोहित होअून एकादा जमीनदार आपल्याशी लग्न करुन आपल्याला सुखात ठेवील, असे स्वप्न ती पाहू लागली.

कमलाशी विवाह करायला अनेक युवक तयार होते. पण ते सगळे मध्यमवर्गीयच होते. त्यांना हुंडाही हवा होता, पण तिचा बाप तो द्यायला समर्थ नव्हता. त्यामुळे कोणतेच स्थळ जमेना.

अशा परिस्थितीत शहरात काम करणाऱ्या बॅनर्जीला कमला खूप पसन्त पडली. त्याचे आईबाप केंव्हाच मरुन गेले होते. हुड्याशिवाय लग्नाला तो तयार होता. नातेवाईकांनी तिच्या भाग्याची तारीफ केली. पण कमला मात्र खूश नव्हती. लग्नानन्तर आपल्या स्थितीत आकाश-पाताळाचे अंतर पडेल अशी स्वप्नें तिने रंगवली होती आपल्या सौन्दर्याच्या बळावर आपण अुच्च स्थानावर आरुढ होअू अशी तिची अपेक्षा होती.

कमला संसार मांडायला बॅनर्जी बरोबर शहरात आली. त्याचे स्वत:चे घर होते, खायची-प्यायची कमतरता नव्हती. कमलावर त्याचे फार प्रेम होते. पण कमलाचे मन मात्र अुदासच होते. तिला नेहमी कशाची तरी कमतरता वाटे. रेशमी साड्या आणि दागिने आपणाजवळ नसल्याचे तिला खटके.

एकदा बॅनर्जीचा एक नातेवाईक लग्नाचे आमंत्रण द्यायला त्याच्याकडे आला. या माणसाने त्याला पूर्वी खूप मदत केली होती. बॅनर्जी कमलाला म्हणाला, ''या लग्नाला आपल्याला जायलाच हवं.'' कमलाने यावर काहीच अुत्साह दाखवला नाही.

ती म्हणाली, ''कोणत्या तोंडाने मला 'लग्नाला चल' म्हणताय? माझा गळा ओकाबोका आहे. लोक पाहून हसायचे नाहीत? नेसायला बरीशी साडीही नाही माझ्याकडे. सगळ्यांत आपली चेष्टा करून घेअू मी? मी नाही यायची. तुम्हाला हवं तर जा.''

काही न बोलता बॅनर्जी आपल्या मालकाकडून कर्जाअू रक्कम घेअून एक सुंदर साडी खरीदून आला. निळ्या रंगाची ती साडी फारच सुंदर दिसत होती. वाटेत चमेलीचा गजराही खरेदी करून तो घरी आला.

नवी साडी आणि गजरा कमलाच्या हाती देत तो म्हणाला, ''कमला, कुठलाही दागिना तुझ्या सौन्र्यापुढे नगण्य आहे. हां, मला इतकं कबूल आहे की एकाद्या ठसठशीत दागिन्या-शिवाय जाणं बरं दिसणार नाही-आपण असं करु-शेजारच्या चन्द्रकान्ताकडे दागिनेच दागिने आहेत. आपण दोन-तीन दिवसात परत येअूच. तेवढ्यापुरता ती एकादा दागिना अुसना देतेका विचार.''

कमलाला ते बरे वाटले नाही; पण तिने दागिना मागितला. चन्द्रकान्ताने दागिन्यांची पेटीच तिच्या समोर ठेवली. चन्द्रहार कमलाला खूप आवडला. दोन-तीन दिवसात तो परत करायचा वायदा करुन कमला चन्द्रहार घेअून आली.

बैलगाडीने तीन तासांचा प्रवास करुन दोघेजण त्यांच्या त्या नातेवाइकाकडे पोचले. विवाह-मुहूर्त दुसऱ्या दिवशी सकाळी दहाचा होता. सकाळीच स्नान अुरकून कमलाने नवी

रूपमती व्यास

साडी नेसली अन गळयात चन्द्रहार घातला. डोक्यात फुले माळली. तशी ती सुन्दर होतीच. पण या साजशृंगाराने त्यात खूप भर पडली. लग्नाला आलेल्या सर्वांचे लक्ष तिने वेधून घेतले. कमलाने हे जाणले आणि ती फारच आनन्दली.

लग्न झाल्यावर दुसऱ्याच दिवशी पति-पत्नी शहरात परतले. चन्द्रकान्ताला दागिना परत करण्यासाठी कमलाने पेटी अुघडली, आणि पेटी रिकामी पाहून ती एकदम ओरडली. चन्द्रहार नाहीसा झालेला होता! कमलाला पक्के आठवत होते, की लग्नाच्या दिवशी घातलेला हार संध्याकाळपर्यन्त तिच्या गळ्यातच होता. संध्याकाळी स्नान करुन तो पेटीत ठेअून तिने कुलूप लावले होते.

दागिना गेल्याचे जाणून तिचे सान्त्वन करत बॅनर्जी म्हणाला, "लग्नाला आलेल्यांपैकी दागिना कोणी चोरला, हे कसं कळणार? आता चन्द्रकान्ताला आपण कसं सांगायचं चोरीबद्दल? आपणच धोकेबाज आहोत असा आरोप करील ती आपल्यावर! आपल्यासमोर आता एकच मार्ग आहे. तो म्हणजे अगदी तसलाच एक हार खरेदी करुन तो चुपचाप तिला द्यायचा-दुसऱ्या कुणाला कळूही देता अुपयोगी नाही याबद्दल."

बॅनर्जी बाहेर गेला आणि दुपारी परत आला. त्याने सांगितले की, "मालकाकडून आणखी थोडं कर्ज घेतलं अन् घर गहाण ठेवून रक्कम जमा केली. त्या रकमेतून आता आपण चन्द्रहार आणायला जाअूया." बऱ्याच दुकानात पाहिल्यानन्तर अगदी हुबेहूब तसलाच एक हार एका दुकानात मिळाला.

त्याच दिवशी संध्याकाळी कमलाने चन्द्रकान्ताला हार परत दिला. दोन दिवसांनी कमलाने मोलकरणीला काढून टाकले आणि सर्व काम ती स्वतःच करु लागली. रिकाम्या परसात तिने भाजीपाल्याचे बी पेरले. आणि घरच्या घरी झाडू बनवून ती इतर दुकानातून विक्रीला ठेवू लागली-बॅनर्जी या सर्व कामात तिला भरपूर मदत करत असे.

पाच वर्षे अशीच निघून गेली. मेहनत पडल्यामुळे कमलाचे शारीरिक तेज थोडे कमी झाले. एक काळ असा होता की आरशासमोर अुभी राहून ती तासन् तास त्यात आपले सौन्दर्य न्याहाळत असे. आता जीवनाबद्दलची तिची असंतुष्टतेची भावना ही नाहीशी झाली.

एके दिवशी कमला आपल्या कमाईचा पैसा पेटीतून काढून मोजू लागली अन् एकदम आनन्दाने ओरडली. चन्द्रहार खरीदण्यासाठी काढलेले कर्ज या रकमेतून फिटण्यासारखे होते! गहाण ठेवलेले घर सोडवता येणार होते!

घरी आल्याबरोबर तिच्या तोंडून ही खुषखबर ऐकल्यावर बॅनर्जी म्हणाला, "कमला, अुसनवारी फार महागात पडते असं म्हणतात. त्या वेळच्या परिस्थितीत मी तुला हे सांगितलं असतं, तर काही फायदा झाला नसता. पण आता माझी खात्री आहे की, तू माझ्याबद्दल गैरसमज करुन घेणार नाहीस. या आनन्दाच्या क्षणी एक सत्य मी तुला सांगणार आहे."

"सांगा बरं काय ते?" कमलाने अुत्सुकतेने विचारले.

"चन्द्रहाराची चोरी कोणीच केली नव्हती. स्नानाला गेलीस, तेव्हा तूच विसरलीस. मी तो अुचलून लपवून ठेवला. शहरात परतल्यावर मीच तो त्या दुकानात दिला. दुकानदार मित्र आहे माझा. दागिना खरेदी करायचं नाटक केलं मी नन्तर. खरं तर मी न आपलं घर गहाण ठेवलं अन् न कुठलं कर्जही घेतलं. आता या जमलेल्या रकमेतून तुला हवा तो दागिना खरेदी करुया आपण." हसत हसतच बोलला बॅनर्जी हे सगळे.

एकदोन क्षण कमला आनन्दाने चित्कारली. पण नन्तर नवऱ्याचे दोन्ही हात आपल्या डोळयांना लावत ती म्हणाली, "अगदीच नासमज होते मी तेंव्हा, आपल्या सौन्दर्याचा अहंकारही होता खूप. देवानं दिलेलं सौंदर्य तर वयानुरुप आजही आहेच. आता त्या चमकदार दागिन्यांची अन् साड्यांची काय गरज? या पैशातून आपण एक छोटीशी नारळाची बाग खरीदूया. सावकाराकडची नोकरी द्या सोडून अन् बागेची देखरेख करा किंवा एकादा व्यापार सुरु करा. भविष्यात आपल्याला पैशांची गरज आहे खूप! आपण लवकरच दोनांचे तीन बनणार आहोत."

या नव्या कमलात आणि दागिना हरवण्यापूर्वीच्या कमलात बॅनर्जीला आकाश पाताळाइतका फरक जाणवला.

